

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसिद्धये नमः ॥ नंदसुखपरहृदं निधाय तद्विचिंतय ॥ ततो त्रिकुतुंकं किंचिद्गुह्यं
 वः समासतः ॥ १ ॥ कामदसुखनमस्त्रयधनुः पौष्पममुदीक्षकप्यतः ॥ धूर्जटनयनकोणशोणताडंतु
 सर्वज्ञगतामुपद्रव ॥ २ ॥ परार्थतत्त्वयदिरशिरोमणौ निरुत्तवानुजीर्णमतस्य हृषणेः ॥ तदेवनेके राविचोश्या
 मसदर्थकेनेतरं वडेन ॥ ३ ॥ अवसरसंगत्या परार्थतत्त्वे निवेत्ते शिष्यावधानाय प्रतिजानीते ॥ अथेत्यादि
 नञपदार्थः संसर्गाभावत्वा न्या न्याभावत्वा दोषकृता वहेदकत्वव्यवस्थापनानंतरं प्राचीनाभ्युपेतपद
 र्थानां कस्यचिदनतिरिक्तत्वं कस्यचित्कडनं कस्यचिदतिरिक्तत्वं तर्केण व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥ तत्रेति
 प्राचीनाभ्युपेतपदार्थेषु मध्ये इत्यर्थः ॥ दिक्कालावित्यादि ॥ दिक्कालयोरीश्वरगतिरिक्तत्वं यत्प्राचीने ॥ स्वीकृ
 तं ननु मुक्तिमिदं तयोस्तदतिरिक्तत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ नचानदित्त्वं पक्षता वहेदकीकृत्य प्रतिरि
 क्तत्वं प्राचीने ॥ स्वीकृतं ननु मुक्तिमिदं तयोस्तदतिरिक्तत्वाभावसाधने सिद्धमिदं व्याघात इति वाच्यम्
 यवस्याघट इत्यादिप्रतीतिविषयीभूतविभुत्वस्यैवदित्त्वरूपता ॥ नचतथापि कालत्वं पक्षता वहेदकीकृत्य प्रति
 रिक्तत्वाभावसाधने सरोयस्तदवस्था एवोक्तवाच्यम् ॥ इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिविषयीभूतविभुत्वस्यैवकालत्वरूप

श्री एमः

त्वात् । विमुक्तं च मूर्तेतर इत्येवं ननु पञ्चममहत्तुल्यं ईश्वरात्मनि शक्तिरूपमाणात्वेन विभुत्वाभावापत्तेः । ननु
दिक्कालयोः इति रिक्तत्वात् नभ्युपगमे पूर्वस्या घट इदानीं घट इत्याद्यनुगतप्रतीत्यनुपपत्तिः । न चेष्ट्वरादेव तथा
प्रतीतिनिर्वाह इति वाच्यम् । तथा सति आचार्यो घटं प्रतीत्या घट इत्यादेः इदानीं घटस्तदानीं घट इत्यादेश्वेव
सगुणानुपपत्तेः । ईश्वरस्यैकत्वादित्यत आह । तत्र निमित्तेति । तत्र कालोपाधितत्रादगुपाध्यवृत्तिर्नादित्य
र्थः । तत्र कालोपाधिविशेषाणामिति । आचार्यो घट इत्यादिप्रतीतीनामित्यर्थः । परेषामित्यादि । कालदिशोरिति रि
क्तत्वादिनामित्यर्थः । तथा च ते यामते कालस्य दिशश्चेकत्वमथातत्र दुपाध्यवृत्तिर्नाभ्याताभ्यामेव प्रा
च्या घट इदानीं घटस्तदानीं घट इत्यादेश्वेव लक्षण्यनिर्वाहः । तथा मन्मतेऽपि तत्र दुपाध्यवृत्तिर्नादीश्वरादे
व तादृशप्रतीतीनां वेव लक्षण्यनिर्वाह इति भावः । भावकारस्य समवायिकारणजन्यत्वनियमान् शब्दसम
वायितयातिरिक्ताकाशस्य सिद्धिः । ईश्वरस्य च शब्दसमवायिकारणत्वं जीवस्य समवायिकारणजन्यत्व
नियमान् शब्दसमवायितयातिरिक्ता । तथा त्वमाशयविनिगमनाविरहोऽपि निरस्तम् । न च जीवानामानन्त्यमे
व विनिगमकमिति वाच्यम् । अत्येकं जीवमाशयविनिगमनाविरहसंभवात् इति सिद्धं निमित्तं ह्यस्यति । शब्द

श्री-पृ-११

२

ति। तथा च नन्यमात्रे प्रति ईश्वरस्य कारणता जायाः ह्युत्पत्त्या तत्र समवायित्वमात्रकृत्यनेवेश्वरस्य शास्त्रसम
वायित्वे विनिगमकं। जीवानां तथा त्वेकारणत्वसमवायित्वयोर्दोषोः कृत्यने गौरवात्। ननु जीवानां हेतुत्वमु
भयसिद्धमेव। तथा हि। शब्दे जीवजन्यः जीवा इष्टजन्यत्वात् सुखवदित्यनुमानसंभवात्। इत्येव जीवानां त
था त्वेपि समवायित्वमात्रकृत्यमित्यस्येव विनिगमनाविरह इत्यत आह। शब्द इत्यादि। ननु कारणत्वाद्दिका
र्यतावच्छेदकभेदेन प्रत्यासत्तिभेदेन च नाना। तथा च कान्तिकप्रत्यासत्त्या जन्यत्वावच्छिन्नप्रतिहेतुत्वमीश्वरस्य कृ
त्प्रानुनायकप्रत्यासत्त्या शब्दावच्छिन्नप्रतिहेतुत्वात्। इत्येवमपि शब्दावच्छिन्नस्य तादात्म्यसंबन्धावच्छि
न्नकारणत्वसमवायित्वबह्वेकत्वस्यैव विनिगमनाविरह इत्यत आह। अस्मदादेशेति। विजातीयमनः
संयोगाश्रयसमवायरूपकारणस्य शब्देपि सत्त्वात् तस्य ज्ञानादिव ह्येकिकमोमसांपत्तेरित्यर्थः। न च संस्कारा
दीनामिव शब्दस्यापि मनसो योग्यतया ते मानसापत्तिरिति वाच्यम्। सामग्रीसत्त्वे कार्यवश्यभावात् संस्कारादीना
मनापत्यापत्तादात्म्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबंधकत्वाभ्युपगमात्। तद्वदस्य प्रतिबंधकत्वकृत्यने तु कृत्यना गौरवमे
व विनिगमकमिति॥ अथ संस्कारादीनां प्रतिबंधकत्वकृत्यनापेक्षया लाघवाद्गुणलोकिकमानसत्वावच्छि

श्री गनः

२

नप्रतिज्ञानादिपौग्यगुणाद्यतिजातिविशेषावच्छेदेनहेतुत्वकल्पनायाएवोचितत्वात्तद्वृत्त्यवेजात्यविशेषाना
क्रांतत्वेननतन्मानसापत्तिः।नचायोग्यसंस्कारादिष्वेवजातिविशेषकल्पयित्वातदवच्छेदेनतादात्म्यप्रत्यासत्त्या
प्रतिबंधकत्वमादायविनिगमनाविरहः।एतन्मतेविजातीयगुणभेदेनहेतुतायाकारणात्तावच्छेदकगौरवविनिजा
तीयगुणात्वेनहेतुतायामपिगुणमानसत्त्वस्यविजातीयगुणमानसत्त्वस्यैववाजन्यतावच्छेदकत्वस्वीकरणीय
त्वात्कार्यतावच्छेदकगौरवेणसाम्यमानसत्वमात्रस्यजन्यतावच्छेदकत्वेआत्मत्वादेतादात्म्यप्रत्यासत्त्या
विजातीयगुणाभावात्तन्मानसेव्यभिचारापत्तेः।विजातीयसंस्कारादिगुणभेदस्यसर्वत्रमानसविषयेसत्त्वेन
व्यभिचाराभावान्मानसत्वमात्रस्यैवतादृशगुणभेदजन्यतावच्छेदकत्वादिवाच्ये।विनिगमनाविरहात्कारणात्
स्यप्रतिबंधकत्वस्यचस्वीकारेपिशब्दस्यकारणात्तावच्छेदकवेजात्याभावेनप्रतिबंधकतावच्छेदकवेजात्य
सत्त्वेनैववामानसकारणादिति विनिगमनाविरहेणानतजीवानामीश्वरस्यचशब्दसमवायिकारणात्क
ल्पनामपेक्ष्यशब्दसमवायित्वेनातिरिक्ताकाशकल्पनमेवसमुचितमिति।मेवंविजातीयगुणात्वेनहेतु
तायांतस्यकार्यतावच्छेदकंगुणमानसत्त्वविजातीयगुणमानसत्त्वेति विनिगमनाविरहापत्तेःप्रतिबंध

डि.प.टी.

३

कत्वकल्पनायाएवमुचितत्वात्। नचगुणत्वजातेदीधितिहेतवेननिरमनीयत्वान्तायंविनिगमनाविरहइतिवाच्यम्। तथापिघटाकाशसंयोगवास्तुष्वकारणयवास्तुष्वविषयत्वाभावाप्रतिबंधकत्वकल्पनेनुरिप्रत्यक्षेव
मिचारवारणापइत्यान्यसच्चास्तुष्वत्वस्यजन्यतावच्छेदकत्वनायेकयाइव्यव्यावृज्जनतिविशेषकत्व्येयि
त्वाविजातीयसच्चास्तुष्वत्वेस्यैवतज्जन्यतावच्छेदकतायाः। अतएवतादृशविजातीयसम्मानसत्त्वस्याविजाती
यगुणमानसत्त्वस्यैवाजन्यतावच्छेदकत्वमाहायविनिगमनाविरहापत्तेः। नचगुणात्वजातोमानाभावेनसां
कर्यानवकाशततादृशजातेत्ताकादिसाधारण्येनाताभावात्विजातीयसम्मानसत्त्वस्यावच्छेदकत्वासेभ
वान्तविनिगमनाविरहइतिवाच्यम्। एवमपितस्मकार्यतावच्छेदकंविजातीयगुणमानसत्त्वविजातीयगुणा
प्रत्यक्षत्वेतिविनिगमनाविरहतादवस्थ्यात्। नचज्ञातोघटइत्यादिमानसोपनीतमानमाहायघटादौव्यभि
चारवारणापविजातीयगुणलौकिकत्वस्यजन्यतावच्छेदकत्वेमानसत्त्वस्यैवानिवेशात् नविनिगमनाविरह
इतिवाच्यम्। विजातीयगुणलौकिकत्वावच्छिन्नस्यविषयतासंबंधनात्मन्यपिउत्पत्तेर्विजातीयगुणावृत्तिलो
किकविषयतायाविजातीयगुणावृत्तिविषयतायावाकार्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तित्वेकार्यतावच्छेदकमानस

श्री. एमः

३

त्वेप्रत्यक्षत्वेतिविगमनाविरहस्यदुर्वीरत्वात्तानवप्रत्यक्षतादिजातेरीश्वरज्ञानसाधारण्येनित्यवति
नयातस्यकार्यतानवच्छेदकत्वेनतरवच्छेदकत्वमादायनविनिगमनाविरहइतिवाच्यम्। विशेषणज्ञानजन्य
तावच्छेदकतयामिदस्यश्वरज्ञानव्यावृत्तजातिविशेषस्यावच्छेदकत्वमादायविनिगमनाविरहस्यतथाप्यनु
द्वारात्॥ तच्चविजातीयगुणत्वेनप्रतिबंधकतायामपितस्यप्रतिबंधतावच्छेदकमानसत्वेप्रत्यक्षत्वेति
विनिगमनाविरहोस्तीतिवाच्यम्। आत्ममनः संयोगादीनामपिमानसानुदयात्प्रतिबंधकतावच्छेदकजाते
स्तत्राप्यवश्याभ्युपेयत्वात्। प्रत्यक्षत्वस्यजन्यतावच्छेदकत्वेसंयोगेविजातीयगुणभेदासत्त्वानञ्चाशुषारवे
वव्यभिचारत्। योग्यसंयोगसंतादृशजात्यस्वीकारेसंयोगत्वादिनासांक्यप्रसंगात्। वस्तुतस्तु। प्रतिबंधक
त्वंमानसत्वादिस्रत्येकधर्मावच्छिन्नप्रतिकारणत्वंवाकल्पतइतिविनिगमनाविरहावकाशएवनास्ति। वि
जातीयगुणविषयकमानसत्वावच्छिन्नप्रतिविजातीयगुणत्वेतद्देतुतायांविजातीयगुणाविषयकान्मत्वमा
नस्यपिमनः संयुक्तमवायेनजननान्नतादृशमामान्यसामान्यसामग्रीवत्त्वान्मस्कारदिमानसस्योत्प
तेर्वीरणायप्रतिबंधकत्वंकल्पनायाएवव्याप्यत्वात्। तत्रात्मत्वादेनाहेतुत्वकल्पनान्नायत्रिरितिचेत्कल्प

नायायवाधिकात् न च संस्कारादीनां विजातीयगुणत्वेन प्रतिबंधकत्वेपि तादृशवेजास्यमेव शब्दसाधार
णमस्ति। तथा च शब्दस्य नमानसापत्तिरिति वाच्यम्। शब्दे तत्संबंधकत्वं नायो एकाधिकात्। न चेश्व
रेशाहममवायस्वीकारेपिमनः संसृक्तेष्वरसमवायस्य सत्त्वात् नमानसापत्तिवारणाय शब्दे प्रतिबंधकता
वच्छेदकजातिरिति कल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्। ईश्वरे विजातीयमनः संयोगानभ्युपगमात्। परकीयज्ञा
नादिप्रत्यक्षवारणाय तत्सुखायात्मसमवेतमानसप्रतितत्सुखाय विजातीयमनः संयोगाश्रयममवा
यत्वादिनेव हेतुत्वाभ्युपगमादिति। परंतु भेदादीनामेव गुणाः शब्दः॥ त्वयापि भेदो शब्दः इति प्रतीतिव
चनात् तत्रावच्छेदकत्वात् स्वरूपसंबंधस्यावश्यस्वीकरणीयत्वात्। अवच्छेदकतासंबंधेन शब्दोत्पत्तौ भेदा
दसंयोगादीनां हेतुत्वस्य कल्पनातीयत्वाच्च। मन्मते समवायसंबंधेन शब्दप्रत्यवनेषां हेतुत्वाभ्युपगमा
दिति नेश्वरेति रिक्ते गगने वा शब्दसमवायित्वं स्वीक्रियते गौरवात्। न च भेदो शब्दसमवायित्वं स्वीकारं भेदीना
ं विनापि शब्दनाशाद्रेरी समवेतनाशप्रतिभेरिनाशस्य हेतुतायाव्यभिचार इति वाच्यम्। सत्यामपि भेदो
याकादिना तदीपरूपादिनाशत्रयव्यभिचारणाय भेदीनाशकालीनभेदी समवेतनाशत्वस्यैव तज्जव्यताव

श्रीरामः
४

छेदकत्वाभ्युपगमेन व्यभिचारं न वकाशतः। न च भेदांशद्वयसमवायस्वीकारे भेदी चक्षुः संयोगदशायां चक्षुः
संयुक्तसमवायस्य तच्छेदसत्त्वाद्वापि तत्तत्स्य चाक्षुषा पत्तिः। रसादीनामिव शब्दसमवायस्वीकारे भेदी चक्षुः
संयोगदशायां चक्षुः संयुक्तसमवायस्य तच्छेदसत्त्वाद्वापि तत्तत्स्य चाक्षुषा पत्तिः। रसादीनामिव शब्द
स्यापि प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यं। रसादीनां प्रातिस्विकरसत्वादिस्ये रा प्रतिबंधकत्वकल्प
नापेक्षया योग्यगुणोत्पत्तिविशेषकत्वमित्यादि। यगुणत्वेनैव चाक्षुषत्वावच्छिन्नप्रतिप्रतिबंध
कत्वकल्पनायाः चोचित्यात्। तादृशवेजात्यायेव शब्दे स्वीकारेण तच्चाक्षुषादिवाराणादीश्वरस्य शब्दस
मवायिकारणात्त्वकल्पनापेक्षया शब्दनिष्ठतादृशजातिस्वीकारस्यैवोचित्यात्। न च तुल्ययुक्तगोप्या
शनं प्रतिबंधकतावच्छेदकतया सिद्धजात्यापरस्परसाक्यात्कयात्कथं तादृशजातिमिद्विधतया हि। तादृश
स्पर्शनं प्रतिबंधकतावच्छेदकजातिः स्पर्शव्यावृत्तादृशनिमित्तराजस्य व्यावृत्तास्य शब्दपत्तिः रसादी चेतयोः
समावेश इति वाच्यं। यस्मिन् शब्दादृशजातिस्वीकारात्तत्तदवच्छिन्नप्रतिबंधकतावच्छेदके चाक्षुषत्वे स्पर्शन
त्वं च एवं रूपत्वेन स्पर्शनं प्रति स्पर्शत्वेन चाक्षुषप्रत्यपि प्रतिबंधकत्वकल्पनान्नतयोः स्पर्शनं चाक्षुषपत्ति

शि.प.८.

५

रित्येषः। अथास्तु विजातीयगुणत्वेनेव विजातीयगुणावाशुषत्वायवच्छिन्नप्रतिरूपादीनां हेतुता।
एवं स्पर्शत्वेन चाशुषं प्रतिरूपत्वेन स्पर्शं न प्रत्यपि प्रतिबधकत्वमिति विनिगमनाविरहः प्रवेगनेकारण
तावच्छेदकस्मिन् गुणतया साम्यादिति चेत्। अस्तु एवमपि शब्दे चाशुषादेरापादकाभावादिजातीयगुणान्य
विषयकचाशुषस्यापि प्रसिद्धारसादोतदापत्तेः विजातीयगुणत्वेन हेतुत्वकल्पनपावप्राप्तसंभवाच्चैत्य
पिवरति। अथातिरिक्ताकाशानभ्युपगमे किं श्रोत्रपदार्थस्यातमन्मते कर्णविवरणवच्छिन्ननभोभागस्ये
व श्रोत्रं द्रियत्वानुत्पत्त आह। श्रोत्रमपीति। तथा च तादृशेश्वरसमवाय एव शब्दग्रहे प्रत्यासत्तिः। वस्तु
तस्तु। शब्दग्रहे श्रोत्रसमवायस्य हेतुत्वे मानाभावः। तद्भावात्काल्यव्यतिरिक्ताभावात्। प्रत्यक्षस्य द्रियसं
तिकर्षजन्यतनियमे मानाभावात्। परंतु देशांतरस्थस्य काशीस्थ शत्रुप्रसक्षवारणाय तत्पुरुषीयशब्द
लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिस्वावच्छेदतमंबंधेनेतत्कर्णत्वेनेतत्कर्णविक्रयशब्देनेव वा तादात्म्यप्र
त्यासत्त्या हेतुत्वकल्प्यते। एवं शब्दत्वादिप्रत्यक्षेतत्कर्णस्य स्वावच्छेदसमवेतत्वसंबंधेने हेतुत्वकल्प्यते। ननु
श्रोत्रसमवेतसमवायत्वेन। अथैवं शब्दसमवेत एवास्तु। तस्य समवेतत्वे मानाभावात्। अन्यभावे समवेतत्व

श्री रामः

५

नियमस्याप्रयोजकत्वमिति चेदस्त्वेति चेत्तदयदिनसिद्धान्तभंगमातिहा। अथवा कर्णशङ्कुल्यां शङ्कुस्यावच्छे
दकत्वेन स्वीक्रियते। किंतु समवाय एवावच्छेदकता नियामकस्येव समवायनियामकत्वाभ्युपगमात्। इत्थं च
शङ्कुतत्त्वमवेतप्रत्यक्षयोः कर्णसमवायतत्त्वमवेतसमवाययोरेव हेतुत्वमभ्युपेयते काशीस्थशङ्कुस्य समवाय
नतद्देशीयपुरुषकर्णो नुसादान्तातिप्रसंगः इति हतं पाल्बवितेन। परेषां अतिरिक्ताकाशाभ्युपगच्छाणां मनसोऽ
तिरिक्तत्वं त्वडयति। मनोपि चेत्प्रादि। तथा च परसमवेतभूतं प्राचीनमते परमाणुस्वरूपं नवीमते त्रुटिस्वरूपं तदे
वमतेः पश्वाच्यमित्यर्थः। अतिरिक्तमनः कल्पने गौरवमिति भावः। क्वचिदसमवेतमूर्तेमित्यपि पाठः तत्र मूर्तप
दमूर्तविशेषपरं। तथा च मनोऽसमवेतमूर्तविशेषो भूतात्मकमूर्तमिति यावत् अत्र च मनसोऽसमवेतपर्यन्तानुधा
वनं तस्य सत्त्वसिद्धान्तशरणार्थमिति ध्येयं। ननु मनसोऽतिरिक्तत्वाभ्युपगमे घटादौ चक्षुःसंयोगात्कस्य योगा
दिसत्त्वेण कदाज्ञानद्वययोगपदार्थनिः। नवीनमते मनसस्त्रसरेणुरूपतया तस्य च महत्त्वेन एकदा चक्षुर्मनोयोगादी
नां संभवेन नानाज्ञानोत्पादकानां द्वियमनोयेषां प्रकरणा स्यादितरा नीविद्यमानत्वादित्यत्र आह अदृष्टेति।
तथा चातिरिक्तमनोभ्युपगच्छणामपि यदा मनसो सदृशं संयोगस्तदसत्त्वात् स संयोगस्तस्य कथं नो सद्यते इति

श्री. प. १.

६

तत्रादृष्टविशेषस्यानियामकत्वावश्यकत्वेऽनुपपत्त्यभावात्तन्मतेपिततत्त्वज्ञानोद्भूतत्रदृष्टविशेषस्यानियामकत्वकल्पनेनैवैकदाज्ञानद्वययोगयथापत्तिवारणसंभवात्इतिभावः। इदमत्रविचारयामः। अनिरिक्तमनसो नभ्युपगमेविनिमताविरहेणमनसो नानापरमाणुरूपतया नानात्रुटिरूपतया वा एव। पुरुषोपात्ममानसत्वावच्छिन्नप्रतिपत्तयोरुपपत्तयः संयोगादिहेतुतायां नानापरार्थेषु अवच्छेदकत्वकल्पने गौरवदुष्यति हेतुमेव। मनसो अनिरिक्तत्वकल्पने तु एकत्र तदवच्छेदकत्वकल्पने लोघवस्यातिस्फुटत्वात् इति। न च तत्र मनः संयोगस्य विजातीयसंयोगत्वेन हेतुत्वकल्पना न्नोपदर्शितगौरवावकाश इति वाच्यम्। तथापि विनिगमनाविरहेण संयोगसंबन्धेन मनसोपि हेतुत्वेन तत्परमाणुत्रुटियुक्ताकारणात्त्वकल्पनप्रयुक्तगौरवस्मदुःसमाधेयत्वात्। अत्र केचित्। इव्यलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतीक्ष्यसंयोगस्य विजातीयसंयोगत्वेन हेतुत्वस्य सामान्यतः कल्पनात्तेनैवासंनिवृत्त्यात्मप्रत्यक्षवारणसंभवे आत्ममानसत्वावच्छिन्नप्रतिपत्तयः संयोगत्वेन हेतुतायां मानाभाव इति नातिरिक्तमनसो नभ्युपगमे उपदर्शितगौरवप्रसंगः। तथापि विधिसामान्यकार्यकारणभावावश्यकत्वं निरुक्तिप्रकाशोऽमिहितमिति ग्रन्थगौरवान्नेह प्रपञ्चितमिति रिक्ते चेति। चासुखद्वयसमवायिनश्चेत्यर्थः। अन्यथाऽ

श्रीरामः

६

अयोजकादयनुमानस्यार्थसिद्धौ। तादृशेत्यादिपरमाणुः समवेतः चास्यद्रव्यसमवायिसमवायित्वात्क
पालिकावदित्यनुमानेनेत्यर्थः। अथपरमाणुघण्टुकानेगीकारेद्रव्यचासुषेचसुः संयोगस्यद्रव्यसमवेतचा
सुषेचसुः संयुक्तसमवायस्यचहेतुत्वकल्पनायोगोभवतदभ्युपगमेसमवायसत्वेनेवतचासुषेत्येवपपत्तेस्त
योहेतुत्वाकल्पनेलाघवमेवतस्मिन्नावनुकूलस्तर्कद्विनाप्रयोजकत्वमिति। तचातीन्द्रियघटितसंनिकर्षा
द्रव्यत्वादिसुषवारणायद्रव्यान्यसमवेतचासुषेचसुः संयुक्तसमवेतचासुषवन्निरूपितसममवायत्वेने
वहेतुत्वकल्पनात्तेननुटिचासुषासंग्रहात्संयोगहेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यं। इत्थमपिद्रव्यान्यसमवेतचासु
षत्वावच्छिन्नप्रतिचसुः संयुक्तसमवेतोपस्थासुषाविषयस्तन्निरूपितसमवायत्वेनद्रव्यचासुषत्वाव
च्छिन्नप्रतिचसुः संयोगत्वेनहेतुत्वकल्पनादेवोपपत्तौसंयुक्तसमवायस्यहेतुत्वाकल्पनात्त्रसरेणोद्रव्य
त्वादिसुषानुरोधेनद्वाराकमिद्वेगवश्यकतादितिचेन्नाद्यणुकाभ्युपगमेतद्वटितसंनिकर्षाद्रव्यत्वादि
चासुषवारणायचासुषत्वेसमवेतयोसंयुक्तसमवेतसमवायहेतुतायासमवेतांशेचासुषविषयतायानिवे
शस्यावश्यकतयाकारणानावहेत्ककोटिप्रविष्टयोः चासुषत्वेनसमवेतयोर्मियोविशेष्यविशेषणभाव

शि.प.१.
७

विनिगमनाविहेराकाराणां द्वयकल्पनापत्तिस्वच्छेत्केगोरवंचेति तत्पेक्षया इत्यान्यस्मिन्वर्तते यस्तद्वि
षयकचाक्षुषत्वावच्छिन्नप्रतिचक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायत्वेन इव्यसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नप्रतिचक्षुः
संयुक्तसमवायत्वेन इव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नप्रतिचक्षुः संयोगत्वेन हेतुत्वकल्पने समुचितमेवानवभव
न्मते वा युघटितसन्निकर्षात्संयोगप्रत्यक्षवारणाय चाक्षुषविषयताया निवेशस्यावश्यकत्वं इति वाच्यम्।
या कारिना नो रूपघटघटितसन्निकर्षात्संयोगत्वसंख्यात्वादिसंयुक्तवारणाय चाक्षुषविषयता निवेशेऽपि
संयुक्तांशरूपनिवेशस्यावश्यकत्वात् रूपवच्चक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायाभावादेव तद्वारणात्। न च चक्षुरि
द्वियघटितसन्निकर्षाद्रूपत्वादिसंयुक्तवारणायामुक्तं रूपमात्रादिविशेषापेक्षया चाक्षुषविषयता निवेश
स्यावश्यक इति वाच्यम्। अनुक्तं रूपस्य हेतुत्वनिवृत्तौ वाप्येति रसनीयत्वादिना अथावयविनिपाकानभ्युप
गमे रूपनिवेशस्यावश्यकत्वाच्चाक्षुषविषयते ववाद्यादिघटितसन्निकर्षात्संयोगत्वादिसंयुक्तवारणाय नि
वेश्यते। तथा च संयुक्तसमवायस्य हेतुत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवपते ववाद्यादिघटितसन्निकर्षात्संयोगत्वा
दिसंयुक्तवारणाय निवेश्यते। तथा च संयुक्तसमवायस्य हेतुत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवमस्यैवेति चेन्न।

श्रीरामः
७

[illegible]

शि.प.टी.
८

कस्वीकारेपि सति विरहान्निर्विकल्पकस्वाती द्रियतया तदुत्तरमनुव्यवसायाघापत्यभावात्। इत्थंच रूपमपि
न निवेश्यते प्रयोजनाभावात्॥ वस्तुतस्तु॥ यावदाश्रयसंनिकषविरहकाले हित्वाऽश्रित्यसवारणाय विजा
तीयसच्चाशुष्यत्वावच्छिन्नप्रतिसामानाधिकरण्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकचतुः संयोगाभावाभावस्य हे
तुत्वकल्पनं वन्नदानीतद्वदितसंनिकषादित्वादिकाशुष्यवारेणायतनसामानाधिकरण्यसंबंधेन तादृ
शचक्षुः संयोगाभावाभावस्य हेतुताया कल्पनीयत्वे विजातीयसत्समवेतकशुष्यत्वस्येव तज्जन्यताव
च्छेदकत्वं स्वीक्रियत इति तादृशहेतुतयेवरूपादिसंनिकषविरहदणायोरुपत्त्वादिचाशुष्यवारेण संयुक्त
समवेतसमवायहेतुत्वेनाभ्युपेयते। न च तथापि चक्षुः संयुक्तघटकायुद्धिघटपरमाणुद्वित्वसंनिकषा
दित्वात्वास्त्रित्यक्षवारणाय चतुः संयुक्तसमवेतसमवायहेतुत्वं नाभ्युपेयते। न च तथा वेतकशुष्य
वत्समवायत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यमश्रुतादृशाभावाभावस्येव तासामानाधिकरण्यसंबंधेन
हेतुत्वादायुघटसंयोगे च सामानाधिकरण्यसंबंधेन विजातीयसंयोगाभावाभावस्यासत्त्वेन तद्वारणा
त्। इत्थंच द्रव्यत्वादिप्रत्यक्षानुरोधेन संयुक्तसमवायहेतुत्वकल्पते। अतएव कस्वीकारे च घाणुकघटिते

श्रीराम.
८

संनिकर्षादुपादिचाशुषवारणायतत्रचाशुषविषयतानिवेशस्यावश्यकत्वेनेनत्रुटिचाशुषासंग्र
हातद्व्यचाशुषेचशुः संयोगस्यहेतुत्वमावश्यकमेवेतिद्व्यणुकस्वीकारेनिरर्थकः चाशुषविषय
त्वप्रवेशप्रयुक्तगोरवसंयादकृश्रुतिहृतं पल्लवितेनाश्रयणव्यवहारस्यस्यलद्व्यावलंबनत्वा
भावेनतद्विन्नद्व्यविषयकत्वमावश्यकमिति तस्मिद्धिरित्युतआह। अणुव्यवहारइत्यादिप्रयत्न
परिमाणानिवंधनोऽयहृष्टमहत्वाश्रयद्व्यविषयकइत्यर्थः महत्तयातीत्यादि॥ यदयं संपादेऽपरुष्ट
परिमाणवन्तस्तस्येसयात्तत्राणुव्यवहारइत्यर्थः। ईश्वरस्यवेति। जीवानामहत्वं प्रत्यक्षमिदमित्याशयः।
तदनभ्युपगमेनद्व्यपितकमेवेतिबोध्यं। केचित्तुपरमाणुघाणुकागीकारेआत्मनोमहत्त्वमाश्रयकं।
अन्यथापरमाणवादिसत्यसत्त्वमहत्त्वस्यहेतुत्वेआत्ममानसैव्यभिचारः स्यात्। आत्मान्यद्व्यप्र
त्यक्षत्वस्यतज्जन्यतावच्छिन्नेप्रतिसामानाधिकरण्यासंबंधेनमहत्त्वस्यसमवायसंबंधेनविजाती
यमहत्त्वस्यवाहेतुतायाद्व्यचाशुषत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षमहत्त्वत्वेनहेतुत्वकल्पनात्॥ त्रुटिस्माच्चनस्वी
कारेभ्रंशेप्रत्यक्षत्वस्येवतज्जन्यतावच्छिन्नकत्वस्वीकारेणात्ममानसप्रत्यक्षैव्यभिचारानवकाशात्।

प. १. २.

अथपरमाणुघटसंयोगप्रत्यक्षवारणायद्वयान्यसत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिसामानाधिकरण्यसंबंधेनमहत्ताभावस्यप्रतिबंधकत्वकल्पनात्जीवानामीश्वरस्यचमहत्तानंगीकारेत्तानादिवशेषेचसामानाधिकरण्यसंबंधेनमहत्ताभावस्यसत्तात्प्रत्यक्षानुदयायनेस्तदावश्यकं। चाश्रयस्याशनेत्तरानांविशिष्यप्रतिबंधतावच्छिन्नकत्ववकार्यकारणभाववाङ्मत्यादितिचेन्नाश्रयस्यैकद्वयान्यसत्त्वाश्रयत्वावच्छिन्नप्रतिस्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेनचाश्रयाभावस्यद्वयान्यसत्त्वाश्रयत्वावच्छिन्नप्रतिस्याशनाभावस्यचप्रतिबंधकत्वकल्पनादेवपरमाणुघटसंयोगप्रत्यक्षवारणोमहत्ताभावस्यप्रतिबंधकत्वाकल्पनात्तयोरावश्यकत्वंनुवायुघटसंयोगगगनघटसंयोगादीनांचाश्रयस्याशनुवारणाय। अथतत्ररूपाभावस्यशाभावयोःप्रतिबंधकत्वेनैवनानुपपत्तिरितिचेन्नाश्रयमहत्त्वस्यशाभावात्प्रतिबंधकतायाश्चावश्यकत्वात्। अवपावन्नियाकानभ्युपगमेरूपाभावादीनांप्रतिबंधकतायाश्चावश्यकत्वाच्च। नचावयमितिपाकाभ्युपगत्वाणनेत्यायिकानामतद्यनुद्भूतरूपादिकानाभ्युपेयतेतदरूपस्यशाभावयोःप्रतिबंधकतायाश्चावश्यकत्वात्चाश्रयस्याशनाभावोपेत्याद्वयान्यसत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्र

श्रीरामः

तिमहत्वाभावस्यैव प्रतिबंधकत्वकल्पने लाघवात्परमसत्त्वं स्वीकार आवश्यक इति वाच्यं। एवमपि त्रसरे
णुघटसंयोगस्याशानवारणा यद्व्याप्यसत्त्वाशानत्वावच्छिन्नप्रतिसामानाधिकरण्यासंबंधेन विजातीयमह
त्वाभावस्य स्पर्शनाभावस्यैव प्रतिबंधकताया आवश्यकत्वेद्व्याप्यसत्त्वाशुष्यत्वस्यैव महत्वाभावाभाव
जन्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन ज्ञानादिमानसव्यभिचारानवकाशात् अस्तु वामानसव्योवत्र चाशुष्यस्य
शानवृत्तिजातिविशेष एव महत्वाभावाभावजन्यतावच्छेदक इति आत्ममहत्वाभ्युपगमेपि न ज्ञानशरीदि
प्रत्यक्षे व्यभिचार इति। नचेदं शक्यं ज्ञानस्यैव मानाभाव इति वाच्यम्। अनन्तानामात्मनामहत्त्वकल्पनापेक्षया
तादृशजातिकल्पनाया एव समुचितत्वात्। इत्थंच चाशुष्ये स्पर्शने चरुपस्य शरीरयि हेतुत्वं न स्वीक्रियते। वा
द्यादिचाशुष्यस्य प्रभादस्य शानस्य च सत्त्वाशुष्यस्पर्शने योरुपाभावस्य शोभावयोः वायुघटसंयोगादप्रत्यक्ष
वारणाय प्रतिबंधकतायाः सामानाधिकरण्यासंबंधेन कल्पनाद्वाद्याद्यवयवपरंपरया लयिनी रूपत्वात् तत्र सा
मानाधिकरण्यासंबंधेन रूपाभावात् सत्त्वादेव वारणात्। आत्मादिचाशुष्यस्पर्शने याश्च महत्त्वस्य विजाती
अस्य शोप्रतिहेतु नो कल्पने नैव वारणात् सत्त्वमते आत्मादिचाशुष्यवारणापत्तयो हेतुताया अनावश्यकत्वात्

नं निर्युक्तिकमिति वाच्यम्। तावतास्य भावात्। न चान्योन्याश्रयान्नोपदर्शितकार्यकारणभावकल्प
नं संभवदुक्तिकमिति वाच्यम्। विषयतायानित्यत्वेन उत्पन्नावन्योन्याश्रयस्याभावात्परमाणुघ्राणका
नं गीकते गणनव्यानां महत्त्वस्य हेतुता कल्पने वनास्ति। आपत्यभावात्। तथा च जीवात्मन्यायमहत्वाग
कारो नियुक्तिक इति निपुणान्नमात्रोचयामः। ननु इव्यत्वेन हेतुना परिमाराचत्वं साध्यमित्यत आह इव्य
त्वस्येति। अथ योजकत्वादित्यादि प्राचीनात्काप्यव्यादीनां रूपादिमत्त्वनियमात्प्राणोद्विष्टादव्य
तीद्विरूपास्त्वं स्वीकुर्वति। तन्मते च प्राणोद्विष्टादीनामपि रूपवत्त्वात्तन्मदेतवत्त्वाच्च वाक्षुष्यापन्निरिति तद्वा
रणायोद्भूतरूपस्यैव हेतुत्वमभ्युपेयते। अथ तस्य हेतुता नोद्भूतरूपवत्त्वेन उद्भूतत्वस्यानिर्वचनत्वात्। न चो
द्भूतत्वजातिः। नीलत्वादिना साकुर्यात्। तथा हि। नीलत्वादिजातिरुद्भूतत्वाभावे वत्प्राणोद्विष्टनीलवृत्तिघ
टास्पीतव्यावृत्ता इयंतु घटादिपीतवृत्तिप्राणोद्विष्टनीलव्यावृत्ता घटोद्विष्टनीलोद्विष्टयोः संकरा इति।
न चोद्भूतत्वं नानैव नीलत्वशुक्लत्वादिव्याप्यभेदादिति वाच्यम्। व्यभिचारात्तादृशयमविकेदेन कारणा
त्वकल्पना संभवात्। न च नीलवत्प्रत्यक्षं प्रति नीलत्वव्याप्योद्भूतत्वेन शुक्लवत्प्रत्यक्षं प्रति शुक्लत्वादिव्या

प.रा.२.
१२

द्योभूतत्वादिनाहेतुत्वकल्पनान्नभिचारतीवाद्यं॥मवेनालदिविषयकपीतयटप्रत्यक्षस्यविषयतासंबंधेनता
दृशयरेषुयत्रेस्तत्रोभूतनीलाभावेनयभिचारात्तनचनीलश्रुकोदिविषयकचासुयत्वादेर्जग्यतावच्छेदकत्वा
त्तादोषरतिवाद्यम्।अमहीयनीलादिविषयकपीतादियटप्रत्यक्षस्यविषयतासंबंधेनतादृशयरेषुयत्रे
स्तत्रोभूतनीलाभावेनयभिचारात्।मचनीललौकिकविषयतायांकार्यतावच्छेदकत्वादोषरतिवाद्यम्।अत
मयमाननीलाघारेपेयभिचारात्।नचस्वविषयीभूतनीलवद्विषयतायांअस्यासन्निवृत्तात्पीतयटनिष्ठवि
षयताप्रस्वविषयनीलासमानाधिकरणत्वात्तदोषरतिवाद्यम्।तदीपसंग्रहप्रतिबंधकसमवधानकारिणर
पांतरविषयकभ्रमस्यासंग्रहात्तद्वैशेषिकमतेरकस्मिन्ननयविनिनामारायाभावात्नीलवत्प्रत्यक्षत्वस्यजन्यताव
च्छेदकत्वसंभवेपितादृशोभूतनीलवत्प्रत्यक्षत्वस्यजन्यतावच्छेदकत्वमादायवितिगमताविरहइति।तवोभूतस्य
यानीलत्वमेकमस्तत्तद्विरुद्धमप्यपरीमतिनीलत्वादिकर्तानेवेतिवाद्यम्।तथासतिविज्ञातोयोभूतनालेखावच्छि
न्नप्रतिभूतनीलत्वादिवैवासमवापिकारणस्यहेतुतास्यादिति।उभूतनीलेनानुभूतनीलानांभाष्येस्तद्विरुद्धवैजा
त्यावच्छिन्नप्रत्यक्षप्रतिभूतनीलत्वादिनाहेतुत्वेकार्यकारणाभावबाहुल्यापत्तेरितिमेवांअनुभूतरपेक्षेवनीलत्वा

राम०
१२

द्वितीयजातीः कल्पयित्वा तद्वद्विज्ञाभावादीनो मे वा सुयत्नाद्यवच्छिन्नं प्रतिहेतुत्वकल्पनोत्तमं तथा च नी
लादिजन्मतावच्छेदकजातिव्याख्यापुत्रजातयः याकजन्मतावच्छेदकयाथाश्रुयज्ञातयदितितद्वद्विज्ञाभावक
रावप्रत्यक्षहेतुः नीलादिजन्मतावच्छेदकावेत्ताकजन्मतावच्छेदकाश्रुयदितिवत्तुविशतिनीलत्वादयश्चुषट्
नवानुद्भूतत्वनीलजन्मताकजन्ममीलसाधारणमवैकं नीलादिजन्मतावच्छेदकजातिस्तन्नानैवेत्येव किं न स्यात्
इति वाच्यम्। तया च नीलजन्मतावच्छेदकाद्वा दश याकजन्मतावच्छेदकाश्च द्वादश नीलत्वादयो नुद्भूतत्वान्वितेति
द्वादशेति जातिकल्पनाया आधिकात्। वस्तुतस्तु। आराद्रियादौ पाकान्म्ययामातनोत्तमं नीलादिजन्मतावच्छेद
कजातिव्याख्याः यदेवानुद्भूतत्वजातयः। अकृत्वयाप्येवानुद्भूतत्वाजीति प्रमाणं द्रियादौ अकृत्स्वस्यैवाभ्युपगमा
नूनवनीलत्वादिप्रत्यक्षयो यत्तमाशयवन्निगमनादिरुद्वितीयाद्याः। रमनादौ अकृत्स्वस्यैव सत्वेन तत्तत्तात्पर्यं
भवात्। तच्च घ्राणोद्विद्यादावपि पाकादिना नीलाद्युत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम्। तत्र तथा पाकान्म्ययामा
तनस्य अकृत्स्वदशयामेव परमाणा घ्राणारंभक इति नानुपयत्तिगोधोषि। अथवा घ्राणादिरूपेण नुद्भूत
त्वजातिरेव नाभ्युपेयते। स्यादनेवास्त्वस्य साधारणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिश्रुतानुद्भूतानुस्मादीनस्य शस्ये प्रा

तिवंधकत्वात्पनादेवतज्ञासुयवारणात्तस्यमनुभूत शीतोऽस्यशरीरेपिस्पर्शनिमित्तप्रतिप्रतिबंधकत्वान्नरसनेदि
 यप्रभास्याशनापत्तिः। अनुभूतशुक्लस्यवा सुयप्रतिबंधकत्वाच्चक्षुरिंद्रियादीनामवा सुयमिति चत्वारणव
 कायकारणभावाः। अयामि पतारंभकत्वे प्राणादिनीलस्य प्रतिबंधकत्वे नीलपीतादिसाधारणमनुभूतत्वमे
 कमेव नीलत्वादिकं तु नास्तीत्यनुभूतत्वस्य नानात्वे प्रत्यक्षस्थलीयकारणात्ताबाहुल्यापत्तेः। नीलत्वा
 देन निमित्तं असमवायिकारणात्ताबाहुल्यापत्तेः प्रत्यक्षकारणभावे कारणात्तावच्छेदकगौरवेण तादृशकारण
 तायाः आधिक्ये अतीवगौरवादिनिर्बन्धेन एतत्तत्ते जातिकल्पनाया आधिकात्कारणत्वकल्पनाधिकाच्च।
 तथाहि। अनुभूतत्वमेकं नीलत्वादयो नीलत्वादिजन्यतावच्छेदकजातपञ्चाप्यविरुद्धमेवेन दृष्टाया
 कजन्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविरुद्धादौ तिसप्तत्रिंशत्जातयः। प्रत्यक्षानुभूतरूपाभावपारंकोपका
 राभावः। नीलादीनां दृष्टादौ तिकापकारणभावाः। अनुभूतत्वजानेन निमित्तकत्वे नीलत्वादप्यष्टयज्ञातियः।
 जन्यतावच्छेदकजातपञ्चषट्पाकजन्यतावच्छेदिका यट्। अनुभूतत्वानिबद्धादृष्टाया कजन्यतावच्छेदकजातिया
 प्यविरुद्धमेवेनेति त्रिंशत्जातयः रूपा कयोर्दृष्ट्या। अनुभूतरूपाभावस्यैव प्रत्यक्षप्रतिद्वयकारण

मावा इति वृत्तिविशतिरेवानेवमेतत्कृत्येष्टाणां हेतुपाकान्मप्यगमे सति विरहेण पाकजन्यतावच्छेदकजा
नयः तत्कार्यकारणमावाप्नुयते इति वाच्यं। द्वाणारंभकपरमाणुनीलत्वादिनां पाकजन्यत्वस्यावश्यकत्वात्। तत्र
चानुभूतत्वजातेरस्वीकारे ततोऽनुभूतरूपानारंभापत्तेस्तस्वीकारस्यावश्यकतया घटादिनीलत्वपरमाणुनी
लत्वाधारणौकजन्यतावच्छेदकजात्यस्युपगमेऽनुभूतत्वजात्यासौक्ये स्यात्। तत्र पाकजन्यतावच्छेदकजा
त्यतराणां तदवच्छिन्नप्रतियोग्यकारणत्वात्तत्कृत्यतायाश्चावश्यकत्वात्। अतएव त्रितयतारंभकत्येवमुभूतत्वं
जातिरेवैकनीलत्वं तत्तद्व्याप्यविरुद्धमेतन्नानेयपि निरस्तमुक्तेषु। प्राणादिरूपादौ नीलत्वादि जातिस्त्वेमा
माभावाः नीलत्वादि विरुद्धमेवानुभूतत्वमेकतदवच्छिन्नाभावस्यैवैकमेव हेतुत्वं वस्तुतस्तु तद्व्यापकमुभूतत्वं
जातिः। अनुभूतत्वस्य तत्तत्तदवच्छिन्नाभावरूपयो हेतुतादृक्कृत्यतायैवोभूतत्वेनैव हेतुत्वकृत्यता
या उचितत्वात्। अथवानुस्मर्यमाणत्वव्याप्यपृथिवीस्य शमात्रज्ञानि विशेषकृत्यपित्वा तादृक्का विजा
तीयस्य शत्वेन पृथिवीप्रत्यक्षप्रतिवास्तुपस्या शनिसाधारण्येनैककार्यकारणभावः कल्प्यते। एवमेतत्त
जोहन्निजातिविशेषकृत्यपित्वा तादृक्का विजातीयस्य शत्वेनैककार्यकारणभावः कल्प्यते। एवमेतत्त

प. रा. २.
१४

नस्पर्शनि प्रतिभूतशीतत्वेन ते जस्पर्शनि प्रतिभूतउल्लस्यशब्देन हेतुता कल्प्यते। उपदर्शितप्रत्यक्षत्वा
वधिन्ने प्रतिभूतानुल्लस्यशब्दिना बंधकत्वकल्पेपि चतुर्थकायकारण भावक मनायाः साम्येपि रूपस्य
हेतुत्वक मनाधिक्येन गौरवादिति वदंतीति प्राचीनमतं ह्ययमिति। स्यादिति नामित्यादिना ग्रहणायोग्यत्वेनो
क्तिकसाक्षात्कारस्वरूपायोग्यत्वेन याचर्यादिकं जन्मसाक्षात्कारयोग्यं न वेति विप्रतिपत्तिः। तत्र च विधौ
यस्य तावद्विदकस्य तावद्विदस्य स्यादस्य सिद्धे सदेप्यन्तांशतः सिद्धसाधनं दोषः निषेधे सामानाधिकरण्ये
न सिद्धे सदेप्यन्तांशतो वा दोषो दोषः। साक्षात्कारे जन्मनि वेदान्तेष्वप्रत्यक्षमादाय बाधः। यि गप्यं च द
व्यत्वव्याप्यव्याप्ययोग्यजातिसामानाधिकरण्यमयोग्यजातिसामानाधिकरण्यं वा प्राचीनमते स्यादिति नाम
योग्यवस्तुषु हि जातिसामानाधिकरण्योपयोग्यमेव सिद्धसाधनं जवकाशान्। रूपत्वादिकमिद्विद्यायादयव
त्रिनेवेत्याहोपि बोध्याः। अथ यवस्यादिना च सूर्यादौ ससादिजनने बाधकाभावरतिवेत्ता रूपत्वाद्यवधिन्ने
प्रतिवस्तुषु हि नाम प्रतिबंधकत्वक मनात्। न च ते देवगौरवमिति वाच्यम्। भवमते यनुभूतस्यादिनां घटाद्यावु
मिति वा रणायतत्रवस्तुसुरादीनीहितुत्वक मनायाः आवरणकलान्। न च रूपीदिकमतिवस्तुभिन्नितादिना हेतु

राम०
१४

नित्यवच्छेदकगोरवात्तद्वये स्यात्तावदाहनुद्भूतस्य प्रतिचक्षुष्यादिनाहेतुत्वकल्पपितुमुचितमिति वाच्यम्।
भजनिकया तस्य कत्वादावपि अनुद्भूतस्योत्पत्त्या अभिचारान्न च सुसमवेतानुद्भूतस्य त्वदिनीमेव भवन्मते च
सुरादि जन्मनावच्छेदकत्वस्वीकीरेणागोरवात्तन्न च अनुद्भूतस्यानङ्गीकारमते स्य त्वस्य साधारणतया जन्मनावन
वच्छेदकत्वेन जन्मस्य चादिकमेव जन्मनावच्छेदकं वाच्यम्। न तत्र न्ययं प्रागभावप्रतियोगीत्वं कालिकसंबन्धेन दृष्ट
हि मत्वं वेति विनिगमानातिरहेणातोवगोरवमिति वाच्यम्। एचिवीर्यस्य प्रतिवेजात्पस्य श्रुतत्वात् ज्ञाते श्रेष्ठिया
दिप्रतिबन्धनावच्छेदकत्वात्। प्रत्यक्षं यत्पुनर्भूताभावहेतुत्वस्यानुद्भूतस्योदितित्यामकाराणां स्य कल्पनापेक्षया
एतत्कल्पनाया एवेति वा। अथ नोत्पत्त्येति स्पर्शहेतुव्येवतादृशजात्यवच्छिन्नापत्तिवारणापत्त्यातिविशेषा
वच्छेदेन स्य स्पतिः स्पर्शव्यवृत्तजातिविशेषावच्छेदेन स्पर्शस्यैव यत्कुर्यात्कार्यत्वात्पुण्यमेकार्थकारणभा
ववाहुत्वापेक्षया चाक्षुषस्पर्शनसाधारणाप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिचक्षुष्यादीनां प्रतिबंधकत्वं समुचितं तथा
चावयवस्योदितत्वावच्छेदादिसादिकं जन्मनावच्छेदकं वाच्यं। अत्रानुद्भूतत्वव्यवहारश्चाप्यपत्तिनि

प-टी-२ः
१५

बंधनइतिवेद्यसुराघाभकयरमाणां नीत्यवाधपुणामेस्तिविरहात्तादृशपरमाणुभिश्चरपचद्व्यांतरांता
रेभादितिसंक्षेपः। मनुजमइवत्वावच्छिन्नं प्रतिस्पशवत्वेन समवाधिकारणत्वाच्चसुराघवयवानामनुभूतस्य
श्रिभ्रपकस्तादृशहेतुत्वकल्पने गगनादिनाइव्यारेभायत्तेरित्यत आह। अतींद्रियेति अतिरिह मनो नभ्यु
गमेनेदम्। न च तादृशजातिरमामाशिकीयाह। मर्तत्वं निति। स्पंदत्वावच्छिन्नं प्रतिमर्तत्वेन हेतुत्वकल्पने ग
गनात्मादिभूयिस्पंदायत्तेरितिभावः। वस्तुतस्तु। तादृशपुक्तिरिक्चिन्करी गगनादौ स्पंदसमवाधिकाशावि
जातीयमिद्यातादीमामनभ्युपगमादेकत्रनदयत्यभावात्। न च क्षिपविशेषं प्रतिप्रत्यवहात्मसंयोगादीनां
हेतुत्वकल्पनात्तादृशसंयोगस्यवात्मन्यपिसत्वात्तत्र स्पंदवारणाय आत्मभेदविशिष्टसंयोगत्वेन हेतुत्वक
ल्पनायाविति गमनाविरेहराकारातादृयकल्पनादवच्छेदकगौरवान्मुनदेये स्यामर्तत्वेन हेतुत्वकल्पनाया
गवोचितत्वात्तादृशजातिसिद्धिरितित्वाद्यां तत्र विजातीयसंयोगसंबंधेनात्मन्यवहेतुत्वकल्पनात्तत्र संबंधेन स्य
स्मिन्त्वासत्वादेवायत्यभावात् इति बोध्यं परंतु वापुम्यज्ञानं गीकारकसंख्यस्यात्मभिन्न इव प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न
प्रतिहेतुत्वकल्पनेऽवच्छेदकगौरवान्मूर्तप्रत्यक्षत्वस्यैव तदुक्त्यावच्छेदकत्वोचित्यात्तादृशजातिसिद्धिः तव

राम०
१५

मानसव्यावृत्ताग्रमसतिष्ठतातिविशेषणवसिद्धातुं तज्जन्मतावच्छेदकतयेति किं मर्त्तन्वजात्येति वाच्यमिति
गाम्नाविरहरोवतसिद्धेरिति ॥ मनुभनत्वेन सह तुल्यव्यक्तिवृत्तिनायाकथं मर्त्तन्वजातिरित्यत आह ॥ भनत्वे
मयि हेतवेति मनसो गगनस्यानभुगमादिति भावः । समवेतेति आत्मत्वजातिमादायात्मस्यतिव्याप्रिवार
णा यद्व्यते । तत्रैवातिव्याप्रिवारणा य समवेतेति द्विविधेषु रां । सत्तादिजातिमादायातिप्रसंगवारणा यद्व्य
यत्त्वव्याप्येति द्वयवत्स्यन्याभावावयवियोगितावच्छेदकार्यकं सदाद्यमसंयोगादिकमादायोतिप्रसंगवार
णा जयजीतीति नित्यायेक । तत्त्वं च समवायेन बोध्यमिति । केचिदित्यनेनास्वरसः सञ्चितः । सक्तादृशोपी
ध्यपेक्षया वाच्यवाद्वावश्यकमजातिविशेषस्येव भन पदयाकतावच्छेदकत्वं समुचितमिति ननु मर्त्तन्व
जातेर्द्वयसमवायिकारणातावच्छेदत्वेन व्यावयव्यपि इयारं भावमिति त्वत आह ॥ अस्यावयवीति समाह्वति ।
स्पर्शवत्त्वेन कारणाताया अपि सहकार्येतरविहारेणावयववित्तिन इवोत्पत्तिरित्यत आह ॥ अस्यावयवाद्यत्वात् सह
कार्येतरं वा व्यावयविभेदादिः । अथास्यावयवित्वस्यैकस्याभावात् कथं तद्वच्छिन्नमेव हेतुना न च
इव समवाय्यत्वेन त इतरकारणसत्त्वेन तद्व्यसमवाय्यत्वस्यैवाप्रयोगात् यद्वाहमयुक्तं तस्य

प० टी. २.

१६

इयमेव इत्यन्तर्गतं दृष्ट्वा करणस्यावश्यं वाच्यत्वात् । अथ यास्तु यादिकं प्रति चास्तु यत्विषयान्यन्तादिना प्रतिबधक
त्वादेवैतन्नाह पादोक्तं चास्तु यत्वारणाय यत्रौ रयमहन्वादिहेतुना विलोयप्रसंगात् ॥ अथ त्रववहृत्तरकारणात्
विलोयप्रसंगारिति चेत् अनापत्त्याद्यत्वादिना विशिष्यप्रतिबधकत्वस्वीकारात् । अथवा जस्य इत्यस्यावच्छिन्नं
प्रतिविजातीयैकत्ववत्त्वेनैव हेतुत्वमभ्युपेयतो अथावपि विनामेकत्वेतां दृष्ट्वा ज्ञातान् म्युपगमयन्नतत्र इत्यो
क्त्या द्वापत्तिरिति यागभावविरहे गान् इत्योक्त्या द्दस्य मे १ वस्तुनस्तु विजातीयसंयोगरूपसमवायिकारणविहा
देव न तत्र इत्योक्त्या द्द इति तस्य मीचीनं । एतच्छब्दस्य गुरात्वं निराकरोति । एतच्छब्दमपि न । घटास्पटः पृथगीतिप्र
तितिप्रकारो गुरात्पदवाच्यो नैत्यर्थः । प्रमाणाभावात् इति भावः । पत्तनगुरात्तरमिसस्य गुरात्त्वज्ञातभावव
दित्यर्थ इति तन्न । गुरात्वेति तत्त्वस्याप्येति निराकर्तव्यत्वेन तत्त्वव्याख्यातुमेवाकात्वात् तन्न नुपयग्यवहारविष
यस्यात्यन्तकुत्राप्येतन्मात्रसंभवेनायथानुपपत्त्या गुरात्पदवाच्यताभ्युपगमः । अथवा कुर्यात्तत्राहुः अमेभ्ये
नितनुपयग्यनाभावः सावधित्वात् इत्यनुमानेन तत्राभावत्वाभावनिरायेनाभावपदार्थेति र्वितेत्यत आहुः ।
एतच्छब्दप्रतितिस्त्विति न सावधित्वात् त्वत्वं तेति । तसावधित्वविशिष्यधर्मविषयिणीत्यर्थः । तथा चोपपत्त्यस्य

राम०

१६

दृष्टिर्नानुमाने हेतुसिद्धिरिति भावः ननु सावधित्वानंगीच्छतामरः यथगीतत्रयं सम्यक् विधित्वान्न पानुपपत्ति
 तथाच यथकृपदसमभिवाहरे पंचमीविधायकसूत्रे नैकत्वं १ न च त्रयं च म्याः प्रतियोगितायार्थक्यातस्य चना
 इ शवावेनेत्येवो धविद्ययीभतामोयाभावे अन्वयसंभवे न न कायनु पयस्त्रिरिति वा अतथा सति घटा मरः
 यथगीतस्येव घटा न्न यदतिप्रयोगा यतिः घटा हि न्न ह्यादोयं च म्यनुपयस्या अस्या राहितरर्त्त इति पंचमीविधा
 यकसूत्रे अमयदस्या सत्वबोधक यरन्वस्यावश्य केनेन नत्र प्रयोगेयि पंचम्याः संभवात्तदस्य न आह घटा हि
 त्यादिपटा घटात् यगीत्यादौ यथागादि यावृयोगेयं च म्यनुशासनसिद्धेः पर्थः । तथाचो यदृष्टितसूत्रेऽमय
 दं विप्रिष्य यथागादि पदपरं सत्वम्यबोधक पदसामान्यपरमिति भावः ४ परत्वापरत्वयोगुरात्वेति एक हतोपर
 त्वापरत्वेऽपीति । परापरव्यवहारप्रकाररूपेऽपर्थः । न गुणान्तरे । न संयोगादिभिन्ने १ न नुत हि विप्रैरुसंति
 ह्ययोः स्वेकनिष्पयोश्च अयमस्मात्परमस्मादपर इत्यादि व्यवहारः कथं तत्राह विप्रैरुसंति ह्येत्यादि विप्र
 ह्यत्वं संनिह्यत्वाप्यंबुहतरसंयुक्तसंयोगात्मनरसंयुक्तसंयोगात्प्यमित्यर्थः तथाच न विप्रैरुसंति ह्य
 ह्ययोः परापरबुद्धिप्रकारतया दैशिक परत्वापरत्वे संयोगातिरिक्तगुणारये सिद्धान इति भावः ५ जेष्टत्वमिति

नि। तथा च तादृशव्याप्तिबलात्सजातीयनिवृत्त्ययोः परस्परसमवेतसमवेतस्य मध्यमसिद्धौ अथादिति रिक्त
विशेषसिद्धिरित्यत आह विनापीति व्यावर्तकधर्ममिति । समवायेन व्यावर्तकधर्ममित्यर्थः । परेषां श्रुतिरि
क्तविशेषस्वीकर्तृणां स्वतएवेति तादृशमेनेवेत्यर्थः । व्यावृत्तत्वात् परस्परव्यावृत्तिवृद्धिजननादित्यर्थः । तथा
चोपदर्शितव्याप्तेरप्रयोजकतुपाशशविषाणकल्पेवतर्कसिक्तामिति भावः । ननु निरिक्तविशेषसिद्धिर्योगी
नाप्रत्यक्षबलादित्याद्यं कतो योगी न इति काका समाधानं क्रियते । त एव तद्दीप्ति । तथा च तेषां तद्विषयकप्रत्यक्षे
मानाभाव इति भावः । रूपादेरव्याप्यवृत्तिव्यवस्थापयति । रूपादेकमिति १ न नुरूपादेरव्याप्यवृत्तिर्वागीकारे स
विषयावृत्तिव्याप्यवृत्तिवृत्तिजातेरव्याप्यवृत्तिर्वाभाव नियमभंग इत्यत आह । सविषयावृत्तेरित्यादितथा च प्र
माराभावेन तादृशव्याप्तेरभावान्नकोपि दोष इति भावः । ननु तथापि रूपादेरव्याप्यवृत्तिर्वाभावप्रमाराभावरत्यत आ
ह । यत्केचेत्यादि १२ यामत्वं नोत्तरं यंतद्यावत्कस्मिन्नधिकरणी उपलभ्यमानयो रकावच्छेदेन विरुद्धपोरक्तनीलयो
रवच्छेदकमेवं विना अनुपपन्नतया अवच्छेदकमेव कल्पनस्यावश्यवतया किमवशिष्टमव्याप्यवृत्त्येति भावः । रूपादेरव्या
प्यवृत्तिमाया लौकिकप्रमारा मुक्तास्मतिरप्यवच्छेदप्रमारा मप्याह । लोहितरस्याशिनानासपवदवधारवृष्टादो अ

प.रा.२.
१८

मिरिक्तचित्ररूपवादिनां प्राचां मतं ह्यपत्तिः चित्रमप्येति न चातिरिक्तचित्ररूपानं गीकारे चित्ररूपमिति प्रतीतिः का
तिरिक्तचित्ररूपः समानाधिकरणात्स्यादिति ज्ञातीयसमूहायादस्याप्यवृत्तिर्नोत्पद्यते हि समूहादिस्यर्थः तथा
विधयवहारेण पतेः चित्रमिति प्रतीतिरप्यनेरित्यर्थः ननु चित्रमिति प्रतीतिनां सर्वत्रानारूपविषयकत्वं कल्पनेनै
स्वात्तद्व्यापकत्वाच्च वादतिरिक्तैकचित्रविषयकत्वं कल्पनाया एवोचितत्वात् इति तादृशप्रतीतिविषयतया अतिरिक्त
चित्ररूपसिद्धिरप्रसूहे वेत्तत आह १ नीत्यादेरित्यादि नित्योद्देशेन स्थापितिरिक्तस्याजनकत्वं नित्यमात्रेण न तथा चति
रिक्तचित्ररूपस्वीकारे तादृशनिमित्तमभंगप्रसंग इति नानारूपवद्वयवेद्यतादव्याप्यवृत्तिमानारूपस्वीकार एवोचितर
तिभावः अत्र प्राचीमानुयायिनः इति तन्निमित्तमस्याप्रयोजकत्वं नानातिरिक्तचित्रैकचित्काधकं न च चित्ररूपो गीका
रे नीत्यादौ चित्रार्थनिवारणाय चित्रत्वावच्छिन्नं प्रतिनीत्यादियप्रभावानो स्वाश्रयसमवेतत्वं प्रत्यासत्त्यानेक
हेतुवत्कल्पनेनैव गौरवमिति वाच्यं तत्राभ्याप्यवृत्तिनानाज्ञातीयरूपो गीकतैमतेयि नीत्याद्यवयवावच्छेदेन पीताद्याप
निवारणाय वच्छेदकतासंबन्धेन नीत्यादिकं मजिसमवापसंबन्धेन नीत्यादेहेतुवत्कल्पनपासाम्प्राप्तं ननु तथापि का
रणतावच्छेदकसंबन्धादिगौरवशंका कलंकितं चित्ररूपवादिमतमिति चेत् न तां तोसि न हि वयमुपदर्शितिरित्यान

राम०
१८

लाभावत्वादिना हेतुत्वं चित्रत्वावच्छिन्नं प्रतिकल्पयामः पेन गौरवशंका स्यात् किंतु स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व
स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वकालिकविशेषणतैतन्नितयसंबंधेन रूपविशिष्टचित्ररूपं प्रतिस्वसामानाधिकरण्य
विशिष्टस्वनिष्ठमेदप्रतीयोगितावच्छेदकजातिचित्रत्वात्पतराश्रयसमवापिसमवेतत्वसंबंधेन रूपत्वेन हेतुत्वा
त्तन्नाव्याप्यवृत्तिनानास्यकल्पनापेक्षया गौरवावकाशः । तन्मतेन पदप्रतिरोत्पत्तीनां नोषटकार्यकारणा
भावकल्पनाधिक्यात् । पद्विज्ञात्रापि स्वपदार्थपर्यवस्येन्न क्रमेण हि विशेषमुद्भावयसितयापि चित्ररूपवादि
मतमेव समीचीनं । तथा हि विज्ञात्रीपनानास्यवद्वयवारब्धेयदाशव्याप्यवृत्तिनानाजातीयरूपयोगिकारेणीला
सवयवावच्छेदेन पीतादिवारणापवच्छेदकतासंबंधेन पीतादिकं प्रति समवायसंबंधेन पीतादीनां षट्कार्यका
रणाभावकल्पने गौरवं चित्ररूपवादिनपेतुसर्कीलपीतादिस्थले चित्रायन्निवारणापचित्रत्वावच्छिन्नं प्रतिकार्य
कालवृत्तिनयाचित्रेतररूपाभावेनैकहेतुत्वकल्पने स्पष्टमेव लाघवः । तथा च लाघवतर्के योदलितप्रमाणासि
द्धिचित्ररूपनिवारणं गीर्वाणरूपा मप्यशक्यमित्येव हि । न च चित्ररूपवादिमते चित्रघटे नीलाद्युत्पत्तिवारणा
यविज्ञातीयविज्ञातीयनीलादिकं प्रति नीलाभावादेः स्वाश्रयसमवेतत्वग्रन्थासम्प्राप्तिबंधकत्वकल्पने गौरवमि

प. रा. २.
१८

तिवाद्यम्। तस्मै नरकात्तिकत्वेन फलमुरतपादरेषु न्नातएवमेतादृशित्याचित्रस्य शार्दिकमपि आत्मलाभप
द्वीविद्वातीति अलमधिकं चित्ररूपविचारे अनुसंधेयमिति सन्नेयः। स्पृशोपि चेति। सुकुमारकठिनस्य शर्वद्व
पारक्षे अवयविनीत्यादिः। ननु व्याप्य हतय एव स्पृशस्ति त्रकिमिति तां गीक्रीयते इत्यत आह। अन्यथेति। अत्र व्या
प्य हतिनामा स्पृशोपि कारेत्यर्थः। सुकुमारावच्छेदेनेत्यादि। ननु व्याप्य हति स्पृशोपि कारे येषु निवासां सामा
यतो अत्र व्याप्य हति स्पृशनिवावच्छिन्नं प्रतिस्वच्छेत्कावच्छेद्यत्वं संबंधनेत्वक् संयोगस्य हेतुत्वकल्पनात्। न च
व्याप्य हति त्ववादिनापि कठिनस्य शार्दि स्पृशनिवावच्छिन्नं प्रति कठिनस्य शार्दि मद्रव्यवावच्छिन्नत्वकसंयुक्तस
मवापत्वेन हेतुत्वकस्य नानानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तथा सति गौरवमसंगादिति भावः। ननु सर्वमिदं सुकुमा
रकठिनमेवेन एव व्यास्पृशेति चेत्तदेव दुर्लभं सुकुमारत्वकठिनत्वादेः संयोगवन्निजातिनादित्यांशं व्यतिषे
धेति। न चेति। संयोगविशेषादिति श्रारंभकसंयोगवन्निजातिविशेषादित्यर्थः। रसेपि चेति। तिकमधुरादिना
नावयवारबुधटादावित्यादिः। तत्र व्याप्य हति रसांगीकारे बाधकमप्याह अन्यथेति अर्थस्तत्पूर्ववत्। तनुनाना
जातीपरसवद्वयवारधेष्टे अत्र व्याप्य हति नानारसांगीकारोतिरर्थकः। न च तत्र तथा स्पृशामेव ससाक्षात्कार

गम०
१८

नुपपत्तिः चित्ररसाद्विस्तीकारस्य गीर्वाणस्य नदीरसत्वरूपवर्षसाक्षात्तद्वतिवाच्यं। तत्रावयवगतसमादा
यनद्वयपक्षः। नचपक्षघणुकपयर्तनीरसाः सत्रकागतिरिति कथम्। तत्रसांशोऽपनीतभानात्मकपरमाणु
गतसविषयकप्रत्यक्षस्यैवांगीकारात्तद्वतिमनसिहत्याह। नीरस एवेति। तत्रेति १ नानारसवद्वयवारध्वेऽत्र
पविनीत्यर्थः। ननुतत्ररसोऽप्येतौवाधकाभावावयवरसरूपकारणसत्त्वादिचेत्तसत्त्वावच्छिन्नं प्रतिस्वसामाना
धिकरणविशिष्टस्वविजातीयरससामानाधिकरणसंबन्धेनरसत्वेन प्रमित्वेधकत्वकल्पनादितिभावः। इहैवाप्य
नतः तत्रचित्ररसस्वीकारे पुनरुक्तत्वादिति ध्येयम्। एतेनेति २ इति क्रमेणेत्यर्थः। गंधोऽप्यख्यात इति। ना
नाज्ञातीयगंधवद्वयवारध्वेऽत्रवयवविमर्शपक्षेतिस्वेनगंधोऽप्यख्यात इत्यर्थः। इहमुपलक्षणात्तत्रावयववर्ति
धोवेत्यपि इष्टं मच्चिन्तनीतिप्रत्ययार्थेति। तथाचकर्मणोऽप्यप्यवृत्तिस्वीकारेन तत्रनयाविधप्रतीत्यनुप
पत्त्यानद्वयाप्यवृत्तितागीकारावप्रणयक इतिभावः। ननुतत्रशाखावयवरं चलेति नतु बह्वद्वतिवाधकप्रतीतिस
त्वाच्चिन्तनीतिप्रत्ययोऽत्रमयवेत्यभिप्रेत्याशंकते। शाखा एवेति त्वपि त्विवाधक इति दोषः। मय्येति। शाखा एवो
त्यादिनाद्वितीप्रत्ययस्येत्यर्थः। सवविच्छेदेनेतिः सवविद्ययावच्छेदेनेत्यर्थः। सर्वथैवेति। सवविद्ययानामवच्छे

प.री.२:

२०

देकत्वावगाहनं विनैवेत्यर्थः उक्तप्रत्ययविरोधादिति तया विधेः चेतनीति प्रत्ययस्य प्रतिबंधकसत्त्वादिमर्थः
तथा च तयोः परस्परविरोधेनाप्रामाण्यापत्त्या विषयव्यवस्थया प्रामाण्याभ्युपगमरावेचिन इति भावः अतएवे
ति कर्मणोः व्याप्यवृत्तिर्वा हेतुस्य ननु भवतु उपपत्तिरिति तस्या कर्मणो व्याप्यवृत्तिर्त्वं स्यादेर व्याप्यवृत्तिर्त्वं
प्रतिबूलतर्कसत्त्वाद् हेतुमेव तथा हि तागात्पवदवयवारब्धे घटे अद्याप्यवृत्तिर्ना नाह यवत्सर्वज्ञेनावयवो
रब्धे घटे स्वस्वावच्छेदेन नानाज्ञेनोत्पादप्रसंगे अवच्छेदकता संबंधेन नीलत्वनकस्य नीलस्य सर्वाविषयाव
च्छेदेन सत्त्वादिमत्त आह सर्वे प्रेति स्वस्वावच्छेदे नेत्यनेन व्याप्यवृत्तेरेकच्छेदकत्वमंगीक्रियत इति ध्वनिनेत
या च तत्र तावदादेकमेव नैव मंगीक्रियत इति भावः अवयव्येकत्वे प्रत्ययवयवेकत्वे हेतुता रयं पति पुकत्वे
ति एकत्वमित्युपलक्षणादित्वादिकमपि न सामवयिकारणमित्युपि बोध्यम् न च द्वित्वादिकं प्रत्येकत्वद्वया
देरसमेवापिकारणात्ताभावे घटद्वयवद्वित्वमुत्पद्यते न त्रिद्वित्यत्र नियामकाभाव इति वाच्यम् तत्र समवा
ये कारणाद्वयस्यैव विशेषतो निपातकत्वसंभवात् न च तत्र समवायीकारणाद्वयस्य विशेषतो हेतुत्वक
ल्पनेन तत्रैकत्वद्वयहेतुता कल्पनमादाय विनिगमनाविर इति वाच्यं तत्र समवायीकारणासमवेन रयादीना

राम०
२०

यत्किंस्थानीयत्तिवारणापतत्रद्वक्तिसमवेतं प्रति तत्तद्वक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनायाः आवश्यकत्वस्यैव विनिग
मकत्वादिति भावः । असमवायिकारणत्वेनेति । आत्माश्रयरोषादिति शेषः । ननु मास्तत्तेन रूपेण कारणत्वं
तथापि भावकार्यस्यासमवायिकारणात्तन्मिदमेनावप्येकत्वं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेनावप
येकत्वादिना समवायिकारणत्वमावश्यकमित्यत आह । भावकार्यस्येति । तथाचाप्रयोजकत्वादुपदृष्टित्वेति
यमउपेक्षणीय इति भावः । इदमनाशं प्रत्यक्षसमवायिकारणानाशस्येवकारणानुसमवायिकारणानाश इति व्यु
त्पादयति । इदमनाश इति असमवायिकारणानाशस्येवकारणसमवायिकारणानाशस्य हेतुत्वमवच्छेदः । न
नु विनिगमनाविरहात् समवायिकारणानाशस्यपितत्र हेतुत्वमावश्यकमित्यत आह । नित्यसमवेतेन्यादिन
याचक्षणाकनाशानुरोधेन इदमनाशं प्रत्यक्षसमवायिकारणानाशस्य हेतुतायाः आवश्यकत्वस्यैव विनिगम
कत्वादिति भावः । अत्र प्राचीनानुयायिनः स्वातंत्र्येण चेद्द्वयनाशं प्रति समवायिकारणानाशस्य हेतुताकल्प
नेनैव प्राचीनमतोत्तरावकाशः । तदेव किं तु कयात्वादिसमवेतनाशानुरोधेनावश्यकप्रकृत्यालसमवेता
नाशमतिक्रयत्वादिनाशस्य हेतुत्वमेवोच्यते । तथाहि कयात्वादिनाशस्य कार्यतावच्छेदकं न तद्रूपनाशत्वा

प. १२.
२९

हिकं गौरवात् कितुकपालसमवेतनाशत्वं दृष्टनाशसाधारणमिति कपालनाशदुष्टनाशोपपन्नौ वा धकभावः
अथ कपालादिनाशकार्यतावच्छेदकं न कपालादिसमवेतनाशत्वं अग्निसंयोगात् न कपालादिसमवेतनाशत्वादि
ननाशोपपत्तिश्चात्र नाप्यग्निसंयोगात् न कपालादिसमवेतनाशत्वं तथा उत्र संयोगात् न कपालादिक्रिपा ना
शोपपत्तिश्चात्र उत्र त्वस्य दुर्ववतया तद्देहस्पतत्र निवेशा संभवात् संयोगत्वेनानुगतीकृतयो रसंयोगा
त्तिसंयोगयोरजस्यत्वं निवेशास्तद्विराहतः । कालोपाधिविधया संयोगादित्यस्य कपालादिनाशजस्य कपा
लादिसमवेतनाशस्यासंग्रहप्रसंगात् याचध्नापत्तात्तदुपाधिरिति नाशयतिकपालादिनाशत्वेन हेतुना क
ल्पनीयात् याचसमवायिकारणानाशाद्व्यनाशसंभवरत्नदुरोधेन तिरिक्तकार्यकारणभावप्रावश्यक इति चे
त्तन्स्वप्रतियोगीसमवेतत्वकालिकविशेषरातात्तात्तदुभयसंबंधेन नाशवानुपस्तद्विप्रतियोगितासंबंधे
ननाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगीसमवेतत्वसंबंधेना कपालादिनाशत्वेन हेतुना याचं प्रवृत्तत्वात् तत्र च नाप
दृष्टान्तानुपपत्तिः । याकादिजन्यरूपादिनाशस्य तथाविधप्रतियोगितासंबंधेनानुपपत्तेरिति त्वनाशप्रतिस
मवायिकारणानाशस्य हेतुत्वमते समवायिकारणानाशजन्यद्व्यनोपपत्तिश्चात्र कारणा समवायिकारणानाश

राम०
२९

जम्बूत्वा समवाधिकारानां शज्ज्यतावच्छेदककोटौ तिवेशेन गौवात्सर्वत्रा सममवाधिकारानां शदेव
 आनाया इत्याह नहसत् कयात्वा शज्ज्यारंभकसंयोगनाशोत्पत्तिकाले च रादौ उपदिशितकारणसत्तेन तथा
 विधप्रतियोगितासंबन्धेन ताशत्वावच्छिन्नस्यापत्तिवारणापतयविधप्रतियोगितासंबन्धेन इत्याम्नाशत्वा
 वच्छिन्नप्रतिउत्पत्तिहेतुत्वस्याधिकस्पकल्पनीयतया तत्र तत्सहकारित्वस्पकल्पनीयतया तु सत्त्वा
 नूनस्माद्व्यताशप्रतिसमवाधिकारानां शत्वापि हेतुतावच्छेदकीति रहस्यं चक्षुः संयोगादिस्य कारणाव
 तान्तागनादेः प्रत्यक्षवारणाय बहिर्द्वयस्य सत्तावच्छिन्नप्रत्यभूत रूपत्वेन हेतुतां कल्पयित्वा प्राचोक्तयो
 रप्रत्यक्षत्वमंगिकवर्तिनत्वनन्दयति इत्यस्याशनिद्वयादिस्पर्शवत्त्वमेवेत्येवकारेण रादयवच्छेदः प्रयोजक
 अत्रणवद्व्यस्याशमिप्रतिस्योदाहृतत्वादेवेत्यर्थननु इत्यस्याशनिप्रतिस्योदाहृतत्वेन त्रयेस्याश
 नापत्तिरित्यत आह त्रयेस्याशनित्वव्यतिर्नकारेणात्र त्रयेः स्पर्शनाभ्युपगमे सत्यभावः सूचितः प्रक
 रणमपरिमाणमिति अथरेणामहन्व्यावृत्तायावमहन्वसाधारणान्यवच्छिन्नमित्यर्थः तादृशजति
 सिद्धिस्तस्याशनिजनकतावच्छेदकतापेति भावः स्यादनिजनकतावच्छेदककोटौ रूपनिवेशे वाधकमाह गौवा

प. शि. २.

११

ह्यपि हिना। प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेन ग्राहनाभावादि। तत्रेऽप्यार्थजननतावच्छेदकोपवित्यर्थः। इयस्या
शनिप्रतिस्पर्धाहेतुतां व्यवस्थाप्य इयचा सुषेह्यस्य हेतुतां व्यवस्थापयति। चासुषेह्यप्रत्यक्षे विन्यादिना तथे
ति। कारणमित्यर्थः। इयचा सुषेह्यस्य हेतुतां व्यवच्छेदकोपवित्यर्थः। गौरवादिन्यादिना तथेति। कार
णमित्यर्थः। अयमाशयः। वहिर्वैद्यस्य सत्त्वावच्छिन्नप्रतिरूपस्य हेतुत्वेन संभवती वहिष्टुस्य हेतुत्वेनात्र न वा
त्मभिन्नस्यैव वहिष्टुतयापि मातृसात्त्विकप्रत्यक्षसत्त्वमाश्रयकार्यतावच्छेदविनिगमनाविरहसंभवात्। न च ना
द्यवान्मते प्रत्यक्षसत्त्वमेव यज्यतावच्छेदकं मत्तुवापोः प्रत्यक्षसत्त्वसंदेहेन मूर्तप्रत्यक्षसत्त्वस्य संदिग्ध्यभिन्न
कतपारपकार्यतावच्छेदकत्वात्संभवात्। अविचमर्तप्रत्यक्षसत्त्वावच्छिन्नप्रतिरूपस्य हेतुतामभ्युपेत्य वापोः प्रत्यक्ष
त्वात्तं गीकारे वापोः स्पष्टस्पर्शानुपपत्तिः। षट्गगनसंयोगस्पर्शनिवारणाय कूटप्रत्यक्षविज्ञातीयसंस्पर्शनि
त्वावच्छिन्नप्रतिस्पर्शसमवेतत्वं संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पर्शनिविषयत्वाभावाभावरूपहेतोरभावान्न
न च स्पर्शनिविषयत्वाभावाभावकार्यतावच्छेदकोपवित्यर्थः। विज्ञातीयसंस्पर्शानुपपत्तिमपि निवेद्य तदुति वाच्यम्।
विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्यात्। कार्यतावच्छेदकगौरवाच्चुस्योर्शनिविषयत्वाभावाभावसहस्रं

राम०

११

तसामाम्यसामग्राः स्पर्शस्पर्शान्स्थलेप्रसिद्धायाः गगनघटसंयोगादिप्रत्यक्षायतेर्द्वारत्वाच्चनवचरमदोष
वारणापस्पर्शस्पर्शाशनेवावच्छिन्नेप्रतिस्पर्शान्तेनापिहेतुत्वंकल्पनीयमितिवाच्यमूलादृशकार्यकारणा
भाक्कल्पनस्यापिनेप्यापिकेमतेअधिकगोचसंयोगादिकत्वादित्यादिकेवहंतरामहनीयंवायुप्रत्यक्षतावादिदति
नवेवसतिवहिरिन्द्रियजन्यद्वयप्रत्यक्षत्वमवच्छिन्नेकिनियामकेतंत्राहुर्यस्येत्यादि। तथोकारणात्तथावद्वय
प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिअनात्मसमवेतशब्दसंगंधजातीतरयोग्यधर्मसंमवापित्वकोरणासितिसमुदायार्थः
अत्रात्मनिरसादीतरजातादिरूपयोग्यधर्मसंमवापित्वसत्त्वादिहिरिन्द्रियजन्यद्वयप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नायत्नेवा
रणाया नात्मसमवेतत्वंधर्मत्वंदोषरागः आकाशादेवशब्दरूपतादृशधर्मसत्त्वात्तद्वमविच्छिन्नायत्निवारणाय
शब्देतरस्वस्वनिवेशाः। वाच्यानीतजलौयमोगचयकुभागयोरसंगंधरूपतादृशयोग्यधर्मसत्त्वात्तत्रोपदर्शित
धर्मविच्छिन्नायत्निवारणायरसगंधेतेरेतिद्वयत्वादिजातिरूपतादृशधर्मसंमवापित्वमादायगगनहोतादृशध
र्मविच्छिन्नायत्निवारणायजातीतेरेति। एतानिसर्वाणिविशेषणानितित्यस्यस्वरूपशोण्यस्वफलावश्यंभावन
यमइतिव्याप्यगीकारेसार्थकानि। तदनंगीकारेतुतत्तद्विशेषसाम्यमभावहात्ताहोवहिरिन्द्रियजन्यद्वयप्रत्यक्ष

प-र-र-

२५

त्वावच्छिन्नस्यापत्तिवारणासंभवात्तादृशविशेषणान्मुखादेयानीतिदृश्यम्। अत्रकारणातावच्छेदकोपयोग्यत्वं
विशेषणस्ययावच्छिन्नमाहः सुखादिति। तयावच्छिन्नत्वज्ञातवच्छिन्नमभिन्नसमवेतसार्थकानात्मसमवेतत्वरूपविशे
यराघटितोपदृशितकारणानावच्छेदकस्पर्शानादिदूमाहायेष्वगमनिसत्त्वात्तत्रतादृशधर्मविच्छिन्नापत्तिवारणा
यधर्मयोग्यत्वविशेषणमितिभावः। आनात्मसमवेतेत्यत्रविषयिधर्मसिमानाधिकरणविवक्षायांयोग्यत्वस्यद
क्षितव्यावृत्तिर्नसंगच्छते। तोव्यावृत्त्यांतरमाहापिशाचादिसंयोगेति। तयावच्छिन्नापत्तिवारणादिसंयोगरूपतादृशधर्मसम
वापित्ववत्तात्पिशाचादौतद्वर्मावच्छिन्नापत्तिवारणाययोग्यत्वेतद्धर्मेविशेषितइतिभावः। विषयिधर्मसिमानाधि
करणविवक्षितविषयिधर्मसिमानाधिकरणत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यतद्व्यक्तित्वेनतिवेषानंतित्यर्थः। तातो
ज्ञानादिसमानाधिकरणत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमाहायचित्तिगमनाविरहः। तयाविधमेदस्येतादृशमे
दसमनियततपाएकोनतठान्तिनैकतिवेशनेनैवसर्वतिवेशसंभवात्तद्विध्योयमदावेजोयादेयइति॥ अ
काशस्येष्वरदनतिरिक्तत्वेनशब्दस्यविषयित्वानादिसमानाधिकरणतयापदेताद्विन्नत्वाभावेनगगने
तथाविधधर्मसमवापित्वाभावान्नोक्तयतिः संभवतीति भावः॥ वहिरिद्विजन्त्यद्वयमस्यज्ञात्वावच्छिन्नंयति

गम०

२५

अनात्मसमवेतेत्यादिविशेषणाविशिष्टधर्मसमवायित्वस्य हेतुत्वे गौरवात्तदयहायतत्रलघुकारणात्
रमाह॥ अस्मदादीत्यादि॥ अस्मदादेः जीवात्मनः नयनसंसृष्टपितृद्वयस्यैवार्थः॥ परिमाराप्रमेत्या
दि॥ इदं तु यथा निर्देशक्रममन्वेति॥ तथा च जीवस्य परिमाराप्रत्यक्षमतेन यस्य संसृष्टपितृद्वयस्य परिमा
रावत्वमतेवितिसमुदायार्थः॥ इदमुपलक्षणं॥ वाधानीतत्तत्पक्षभागादेरपि परिमाणानं गीकारेऽपि
बोध्यम्॥ तादृशप्रत्यक्षं॥ वहिरिन्द्रियजन्यद्वयप्रत्यक्षे तथा कारणां॥ नूननयनगतपितृद्वये परिमाराव
त्वे प्रमाराभावात्तत्र तदनुपलंभात् अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् प्रमारातरस्य चाभावात् तथा च उदरि
तप्रत्यक्षे परिमारास्य हेतुत्वे नूननयनसंसृष्टपितृद्वयप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यतः दृष्टापत्पाक्यांतरमाह॥ यदे
ति॥ नीरूपमेवेति॥ तथा च तत्र परिमारा नं गीकारेन सातिः॥ रूपस्वरूपविशेषकरणमावातस्याप्रत्यक्ष
त्वेनोपदर्शितकार्यकारणभावेऽपि चारुभावादिभिर्भावं॥ अमथातथाविधपितृद्वयस्वरूपस्वीकारेऽपि
र्थः॥ नूननयनसंसृष्टपितृद्वयरूपानं गीकारे कथं शंस्वः पीतद्वयारेयः॥ तत्र नयनसंसृष्टपितृद्वयस्य
स्यैवानुमेयमानस्य शंस्वत्वाद्वा हेतु आरेयादित्यत आह॥ स्मर्यमाणास्त्विति॥ स्मर्यमाणानयनासंसृष्टद्वयति

परा-१:
१४

वृषातमित्यर्थः॥ शंखादौ आरोप्यत इति॥ तथा च न यनगतपितृद्वयस्य स्यानुभयमानस्य शंखादौ आरोपान्भु
पगमादहोष इति भावः॥ इदमप्रत्यक्षं वावच्छिन्ने अनुगतनियामकमाह॥ इदमप्रत्यक्षेतित्यादि॥ तथा कारां न
मुरसेतरत्वे स्यादिति जिज्ञासा कारणात्तावच्छेदककोटौ निवेशे रसनगतपितृद्वयस्य स्यादिति च तत्रैव
योग्यधर्मसमवायित्वाभावात्तत्राह॥ रसनगतं वेत्यादि॥ नरस्य वदित्यनेन वाक्तुमप्रत्यक्षानिरासः॥ न स्पर्श
वदित्यनेन स्पर्शप्रत्यक्षान्निवात्रोपदृष्टित्वाकारणाभावेति निरासः॥ सरनाच्च न इदमग्राहिकेत्यनेन रा
सनमप्रत्यक्षानिरासः॥ तथा च रसनगतपितृद्वयस्य स्यात्तत्रोपदृष्टित्वाकारणाभावेत्यभिप्राय इति
भावः॥ एतेनेति॥ वाद्यानीतवयं कभागादौ स्यादिसम्यक्वेममाणाभावेन मत्प्रत्यक्षान्भुपगमेनेत्यर्थः॥ वाषा
नीतवयं कभागादीति॥ वाद्यानीतवयं कभागादीति चोक्तमित्यर्थः॥ व्याख्यातः प्रत्युक्त इत्यर्थः॥ वहिरिन्द्रियज्ञ
म्यद्वयमप्रत्यक्षं कारणा कथनं तु योद्याउक्ते॥ वस्तुतस्तत्त्वाभावेपि स्थिति विरहः॥ गगानादेः प्रत्यक्षकारणा
तुलाघवाद्दवश्यं कृतेन इत्येतैकिकस्याप्यनित्वावच्छिन्ने प्रतिस्पर्शहेतुत्वेन इदमवाप्तुं प्रतिस्पृहेतुत्वेन
संयत्नीयमिति ध्येयम्॥ घटत्वाद्यभावस्य तैकिकप्रत्यक्षाभावमुपपादयति॥ घटत्वादेरभावहत्यादि

राम०
१४

नानस्य घटत्वत्तत्त्वस्यातिद्विपत्तादिनि॥ घटेतराद्यन्तिके सति घटवत्यस्योपाभावप्रतियोगीगीतामवच्छेदक
त्वरूपतया अतीन्द्रियकात्तादिघटितत्वादित्यर्थः॥ तथा चांतीन्द्रियधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लौकि-
कप्रत्यक्षाभावेन न घटत्वत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षामिति भावः॥ एवमिति॥ अती-
न्द्रियघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षाभावेनेत्यर्थः॥ जातित्वरपरोति॥ जा-
तित्वस्य नित्यानेकात्ममेवेतत्त्वरूपतया अतीन्द्रियधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षाभावेनेत्यर्थः॥ जा-
तित्वस्य नित्यानेकात्ममेवेतत्त्वरूपतया अतीन्द्रियधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षाभावेनेत्यर्थः॥ जा-
तित्वस्य नित्यानेकात्ममेवेतत्त्वरूपतया अतीन्द्रियधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षाभावेनेत्यर्थः॥ जा-
तित्वस्य नित्यानेकात्ममेवेतत्त्वरूपतया अतीन्द्रियधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षाभावेनेत्यर्थः॥ जा-

प. टी. रा.
२५

द्रापां सत्ताजातौ जात्याहोसम्यचहारस्य कार्यसमावापसंबन्धेन सत्ताजातिरेव विषयोनभावत्वादिकमि
त्यत आह ॥ घटादिविति ॥ तथा च घटः समित्तादिब्यवहारस्यापि चर्तमानत्वादिनैवोपयत्तौ न तदस्य चानुपय
त्वा सत्ताजातिसिद्धिरिति भावः ॥ न च वर्तमानत्वादेरननुगततया अनुगतसम्यवहारविना सत्ताजातिरिति
निर्वहतीति वाच्यम् ॥ अनुगतव्यवहारानुपयगमात्तदिति ॥ ननु सद्यश्च प्राक्तावच्छेदकतया सत्ताजाति
रप्यास्पतीत्यत उपसंहारव्याजेन तामाशङ्क्योक्तिरुक्तयेति ॥ किं त्विति ॥ तदिति ॥ सत्तास्वरूपमित्यर्थः ॥
तथा च सद्यश्च प्राक्तावच्छेदकमपि भावत्वमेवानुसत्तास्यातिरिक्त ॥ जातिस्वरूपमित्यर्थः ॥ अत्र व
र्तमानत्वादिकं अननुगतत्वादुपेक्षितमिति ध्येयम् ॥ ननु भावत्वस्यापि सर्वसाधारणानुगतस्याभावा
त्कथं सद्यश्च प्राक्तावच्छेदकमित्यत आह तच्चेति ॥ भावत्वमेवत्यर्थः ॥ ननु भावत्वमेवावरोपाधिस्तद्धि
त्वात्तमेवाभावत्वमित्येव किं न स्यात्तदस्यत आह भावत्वमेवेति ॥ एवकारोप्यर्थः ॥ तथा च विनिगमनविर
हादुभयोरिवारवेष्टेपाधित्वं ॥ अत्र केचित् ॥ जस्य सत्तावच्छिन्नप्रतिद्वयत्वेन हेतुतया इव जन्मन्यतावच्छेदको
द्विप्रविश्रुतया सत्ताजातिसिद्धिः ॥ तद्वता दृशकार्यकारणभावेमाताभावरतिवाच्यम् ॥ नीलाहोस्वाश्रयसम

राम०
२५

वेतन्वसंबंधेननेत्वरूपकारणसत्तासमवायेननीलापत्तिवासायतादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वा
त्॥नचसमवायसंबंधेननीलादिकंप्रतिस्वाश्रयसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वसंबंधेननीलादेहेतुत्वकाम
नात्रतथाविधकार्यकारणभावान्तरंकल्पनमितिवाच्यम्॥स्वाश्रयसमवेतत्वद्रव्ययोर्विशेषणविशेषभा
वेविनिगमनाविरहेणकार्यकारणभावतादृश्येनकारणान्तावच्छेदकसंबंधगोत्रेणचतिरिक्तोपदर्शने
कार्यकारणभावकल्पनस्येवोचितम्॥उपदेष्टित्वापत्तिवच्छेदककोट्येजमन्वनिवेष्टाजोखं॥जन्मत्वस्य
कालिकसंबंधेनघटत्वादिसत्त्वरूपस्यापिबहुंशकत्वात्तद्वर्तितुनाशंकनीयम्॥यतोत्रकालिकसंबंधेन
घटत्वादिसत्त्वरूपतत्त्वस्यनिवेष्टोत्तममतीकालसाधारणपनप्रवृत्तेनकार्यतावच्छेदस्यनित्यसाधारण
मायातितित्वसंप्रतिवोगीत्वरूपमागमावप्रतियोगीत्वस्यवाजन्मत्वमत्रनिवेष्टानीयम्॥वस्तुतस्तान्नि
त्यवृत्तिधर्मस्वापिकार्यतावच्छेदकत्वागौकारणसत्त्वमात्रस्यैवद्रव्यकार्यतावच्छेदकतयाजन्मत्वस्यतत्र
निवेशएवनास्तिकविहिनिगमनाविरहेणतस्यनानाविधतयागौरववात्तत्रितएवसमवायसंबंधेन
जन्मत्वमेवकार्यतावच्छेदकमस्तुकिंतत्रसत्तापत्तिवेशेनेतिनोपदर्शितपुक्तिःसत्ताजातिसाधिकेसप्यिति

परी १:

१६

रस्तं॥ जयत्वस्य गुरुतया तद्व्याप्तिरसत्तापाएव तत्र निवेदनोचित्यात्॥ परिचयमन्वयमस्वरोपाधिः तथापि
जयमात्रवृत्तिर्मेदव्यजेत्तद्व्याप्तिरनन्तत्वात्सापदापविगमनाविरहेण सत्ताया एव तया लोचिताम्॥ तत्र स
त्तायास्तथात्वेपितथाविधमेदादिकमादायवित्तिगमनाविरह इति वाच्यम्॥ सत्तापाधमिग्राहकमानसिद्ध
त्वादित्यादिकं सत्ताजातिविचारे अनुधेयमिति॥ गुरात्त्वजातिवैतपति॥ एवमिति १ वसमायायुजोमर्थकः॥
इयमायायुक्तिर्मेव स्पष्टोपपत्तिः॥ अतो द्वियेति॥ अतो द्वियस्यादिधिसर्थः प्रत्यक्षयोगादि॥ इदमु
पलब्धत्वा॥ अनुमानस्याप्रयोजकत्वादिपिदृष्टव्यम्॥ ननु स्यादियुः अनुगतगुराव्यवहारवत्तादेव गुरात्त्व
जातिः सेत्स्यतीत्यत आह॥ तुरगादेरित्यादि॥ तथाच यद्यतुरगादेरिति निरर्थक्यमादाय गुराव्यवहारस्त
था स्यादिति उक्तत्वादिकमादाय गुराव्यवहारोपपत्तौ चतुर्विधेति गुरासाधारणानुगतगुरात्त्वजातौ प्र
माणभाव इति भावः॥ इत्येकमन्यसामान्यवद्वृत्तिकारणत्वेनानुगतीकृतानां रूपादिका रणानां मवच्छे
दकतया गुरात्त्वजातिरथा स्यात्तियाचार्या अनुमन्येतेतन्मतद्वयं निरर्थक्येति॥ अनुगतस्येयर्थ ४ पे
न केनापि रूपेणेति इत्येकमन्यसामान्यवद्वृत्तित्वेनेत्यर्थः अनुगमप्येति॥ तद्वच्छेदकत्वेनेति शेषः॥ अ

राम०

२६

तिप्रसंगइति॥एवमव्यवस्येतिरसामभ्यव॥नित्वेनागतीकृतानांकारातानांअवच्छेदकत्वेनरूपव्यावृ
त्तयोविशतिगुणवृत्तिजातेरपिसिद्धिसंगत्त्यर्थः॥अत्रेवाप्येतौदृश्यांतरमाहा॥जातिसंकरेति
त्युक्त्यापदयोतरसामभ्यवृत्तिकारणातावच्छेदकत्वेनरसाद्विद्योविशतिगुणकर्मसाधारणजनिस्थि
संकरसंगत्त्यर्थः॥इदमत्रबोधम्॥असतिबाधकेगुणपददशकतावच्छेदकत्वेनमुक्त्याजानिसिद्धौ
बाधकाभावः॥नतथासतिविभुपददशकतावच्छेदकत्वेनविभुवतुष्यपमात्रवृत्तिजानिसिद्धौबाधकाभावः॥
तथासतिविभुपददशसंगत्तिप्रसंगइतिप्रसंगमरायुक्तंदृश्यांयुक्तं॥इदानींश्चरजीवातिरिक्तस्पविभुवे
मानाभावेनविभुत्वस्यात्मत्वतुल्यवृत्तिनयाआत्मत्वातिरिक्तजानित्वेनतुल्यवृत्तिवृत्तिव्याधकसत्त्वेनयाही
यानवकाशान्॥आकाशादीनामतिरिक्तत्वपक्षेपितयास्वीकारेबाधकाभावाच्चेति॥इदंप्रणीयपरमात्मन
त्यत्रईश्वरेआत्मपदव्यपदेशकुर्वतोहीद्विधितिलोपिसंमतं॥अन्यथाआत्मपददशकतावच्छेदकतोविनईश्व
रेआत्मपदव्यपदेशकुर्वतोहीद्विधितिलोपिसंमतं॥अन्यथाआत्मसाधारणत्वजानोपपन्नरभावेनत
थाव्यपदेशोऽसंगतारवस्थादिति॥अनुभवचतुष्यपसाधारणंअनुभवजजानिप्राचीनसंयतोह्यापितु

प. टी. र.
२७

माह यादृदिज्ञानेवेति स्मृत्यन्यत्तानन्वितिवंधनइतिरनेनानुभवव्यवहारवत्ताइनुभवत्वजातिरपास्यतीति
न्यपास्तम्॥ ननु तथापि अनुभवामोपनुयवसापक्ताइनुभवत्वजातिरपास्यतीत्यत आह॥ जातिस्त्विति सा
क्षात्कारित्वमेवेति॥ अतस्तत्त्वमेवेत्यर्थः॥ तथाच प्रत्यक्षत्वारिति तानुभवत्वजातोमानाभावइतिभावः प्रत्यक्षा
त्वतिरिक्तानुभववत्तुषपवति अनुभवस्वजातिस्वीकारे बोधकमप्याहोस्यपि चेति॥ तथा च तद्दशजातिविशेषो
यस्वीकारे सखाधनुमिन्नंतरमपितथानुयसापायतिरितिभावः॥ केचित्तु गतिशेषराज्ञानादित्यन्यतावच्छे
दककोटिप्रविष्टत्वेमानुभवत्वजातिरिति सिद्धिः॥ अन्यथा विविधावुद्धित्वादेस्तथात्वे स्मृतौ व्यभिचारप्रसंग इत्याहुः
तदसत्॥ अतस्तत्त्वत्वरवतज्जन्यतावच्छेदकत्वोपयतो अतिरिक्तानुभवत्वस्य तत्र निवेशे प्रयोजनाभावात्तान
वविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषराज्ञानादेहत्वे विदेशराज्ञानादिकं विनानुमित्यात्मकविशिष्ट
बुद्ध्यापातिरिति वाच्यम्॥ अनुमित्यादि पूर्वपरमप्रादिकवप्रयकत्वेन तथाच नृमयाकांक्षात्॥ नचेवं सन्नि सा
ध्यविशेष्यकानुमिति विलोपप्रसंगः॥ इतदमेव हिज्ञानाभावदशाया मपि रतरेवापकोभनाभावमपि योगीय
विधीत्ववती पृथिवीत्याकारकव्यतिरेकमाप्तवर्गाहिपरामर्शसंभवेन तस्मात्तदानीमपि साध्यविशेषराका

राम०
२७

नुमितेरपि संभवादिनिवाचं ॥ तावताज्ञातिविरहात् ॥ भवतु वा विशिष्टानुमितित्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यपि विशेषा
ज्ञानादेहेतुत्वं न चैव गौरवावकायाः ॥ नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यत्वाद्येहेतुकत्वाभावेन श्रुतानुभवत्वेन तथा
संभवेन नित्यत्वविवेकात्तिकसंबन्धेन घटात्वादित्युक्तमात्रायावदिति गमनातिहरणानेन कार्यकारणभा
वव्यापनद्वयेक्षया तथा विधकार्यकारणभावद्वयस्यैव सम्यक्त्वान्न तद्व्यत्ययत्वात् तस्यैव तद्व्यत्ययत्वात्
त्वपिसहोयस्तदवस्थगवेति वाच्यम् ॥ ईश्वरप्रत्यक्षत्वावज्ञास्मादादिप्रत्यक्षासाधारणजातिविशेषप्र
भुयेत्यतस्त्वेतत्वात्तोपा मात ॥ अनुभवत्वमपि तथा संभवतीति नूनमंतव्यम् ॥ तस्यासति प्रत्यक्षत्वे
न संकरप्रगता ॥ न चैवं प्रभवेत्यप्येवं नोति शिद्धिर्विवेकः ॥ पुनो ॥ एतदर्थं नित्यमविवेकस्य नैव विरो
धेनातिवारणीयत्वादिति त्रिरांतरमन्यत्रानुसंधेयमुदितिसंक्षेपः ॥ तद्व्यत्ययत्वाभावस्य तत्स्वरूपचम
भुय ॥ गच्छतायास्तमतेदृष्यते माह ॥ एवमिति ॥ वक्ष्यमाणायुक्तोत्तरार्थः ॥ अतिरिक्तपुवेति ॥ घटाद्य
तिरिक्तत्वेत्यर्थः तदभावात्तासीति ॥ घटाद्यभावात्तासीत्यर्थः ॥ अभावत्वप्रत्ययादिति ॥ घटाद्यभावात्ता
वस्य घटादिस्वरूपत्वेऽभावत्वेन तत्प्रत्ययानुपपत्तिः ॥ भावेऽभावत्वाभावादिति भावः ॥ न च भावाभावस्या

प.री.१०

१८

निरिक्तत्वसिद्धेः। तदायवानादौ। भावमात्रस्यानतिरिक्तत्वसिद्धिप्रसंगात्तदुत्पादिकमवधेयम्। ननु घटाद्यभावा
भावस्यातिरिक्तत्वेन त्वयुक्त्या तद्भावस्याप्यतिरिक्तत्वमुपगन्तव्यं। एवं तद्भावाभावस्यापीत्यनेव स्थेत्याशं
कान्तिराकरेति। न चैवमिति। अभावाभाववत्तद्भावादेरप्यतिरिक्तत्वमुपगन्तव्यं। एकस्यैवेति। घटाभावस्यैव
यः। स्वस्याभावाभावत्वं त्वदिति। घटाभावघटाभावाभावयोस्वरूपत्वेऽप्यर्थः। तथा च घटाभावाभावस्या
प्यभावो घटाभावएव न त्वनिरिक्तत्वेनानवस्थेति भावः। भावत्वेऽसंसर्गाभावत्वं चेति। इदं चास्योभावाभावत्वा
च्चिन्त्यस्यास्योभावाभावमवन्तयोक्तं। घटाद्यस्योभावाभावस्य तु अस्योभावाभावत्वं। संसर्गाभावत्वं ययस्योभा
वत्वं चेत्पयिवो ध्याम्। केचित्तुः। अस्योभावाभावस्याप्यस्योभावाभावोऽतिरिक्तएव। न चैवमनवस्थान्तस्याप्रा
माणिकत्वेनादोषत्वात्। अयथाऽस्योभावाभावमात्रस्यैवातिरिक्तत्वविलोयप्रसंगात्। सर्वत्र तदधिकरणा
मात्रवृत्तिधर्मएव तत्स्वरूपवत्कमनसंभवादिति वदति। ध्वंसप्रागभावयोः प्रागभावध्वंसोऽत्र त्रितयो गीस्वरूपे
रत्यभ्युपगच्छतोऽप्राचामतद्दृष्टमितुमर्हः। ध्वंसप्रागभावयोश्चेति। न स्येति। द्ययदेति। ध्वंसप्रागभावो न
स्तादृते। ध्वंसो नास्ति प्रागभावो नास्तीत्यर्थः। यदि च तपोरत्यन्ताभावविययकत्वेनैवोपययते न ध्वंसप्रागभा

राम०
१८

वप्रागभावध्वंसयोरतिरिक्तत्वेसाधकमिति विभाष्यते॥ तदा घटध्वंसो भविष्यति घटप्रागभावेन घटत्वाद्विप्र
तीतीध्वंसप्रागभावप्रागभावध्वंसयोरतिरिक्तत्वसाधिके इत्यवधेयम्॥ नचैवं सति अभावत्वप्रत्ययत्वादित्यु
त्तरं येष विरोधः॥ तयोस्तत्र प्रागभावत्वध्वंसं सत्त्वावगाहि त्वादिति वाच्यम्॥ अभावत्वप्रत्ययत्वादित्यस्य प्रागभा
वत्वध्वंसत्वावगाहि प्रत्ययत्वादित्यर्थकत्वात्॥ तयोर्भावाभावसाधारण्यतिरिक्तत्वं बोधयित्वा भ्युपगमे तु ध्वं
सप्रागभावप्रागभावध्वंसयोरतिरिक्तत्वेनाद्यवस्थेव शरणी करणीयत्वादित्यवधेयम्॥ प्रागभावाभ्युपगम
एव ध्वंसप्रागभावप्रागभावध्वंसयोरतिरिक्तत्वानतिरिक्तत्वचित्ता सरवता स्ति प्रमाणाभावादित्यभिप्रे
त्याह॥ प्रागभाव एवेति॥ अथ रश्मिनेनास्वरसः सूचिनः॥ तद्दीप्तं तु प्रगभावविचारे प्रागभावस्यातिरिक्त
त्वव्यवस्थापना वसरे अनुसंधेयम्॥ इह तु विस्तरमायान्त्विवितेति॥ संस्कार एव हेतुरिति॥ इह तु
कुलो॥ तस्मिन् लोके कान्यविषयता शाल्विद्विप्रतिन द्विषयकत्वेनेव तान्त्र स्यात्तायाः कारणत्वं कल्प्यते न तु
तान्त्रात्तन्मावेन नत॥ गोश्वात्॥ एवं सति ह्युपादिसां स्फात्कारयुर्वेति यमतो विषयस्मृतिकल्पनमपि नास्ति
॥ कृत्वादित एव ह्युपादिसां स्फात्कारे विषयभानो यपतेरिति॥ अविरोधादिति प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्य

प. टी. २.
२८

नविपलयाविधवायकलायाः सन्तेस्तिर्यः॥ प्रासाणाभावादिस्तिता दृष्टायासिन्हेऽनुकृत्यतर्काभावात्
इत्यर्थः॥ तथाचमहते प्रयोजकत्वं स्पष्टं चेत्ततयावक्तुमशक्यतया प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजयत्वेन किंचिद्वि-
धकमितिभावः॥ प्राचीनमतेऽप्यपि॥ परन्त्विति॥ अनुभूतो॥ उद्बोधकासमवर्द्धितो॥ अभिभूतस्मृतिप्रतिबध-
कत्वं मसहितो॥ ततास्मृतिरेवेति॥ एवकारेण संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वमवच्छेदः॥ अयमप्यपः॥ तन्नियतो
किंकायविषयतायाः लिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिनद्विषयकत्वेन सानत्वसंज्ञायाहेतुत्वे घटपटादिगोचरानुद्बु-
धसंस्कारदृष्टायां घटाद्युपनीतमानमसंगः॥ अनुद्बुधभिन्नतद्विषयकत्वेन हेतुत्वे तु महागौरवप्रसंगः॥ अतोऽत्र
अवगतद्विषयकत्वात् तत्वेनैव तत्र हेतुत्वं कल्प्यते॥ तथा हेतुत्वकल्पने च नि यमतः प्रत्यभिज्ञाद्विज्ञासात्कारपूर्वत-
जविषयकस्मृतिकल्पनस्य फलमखत्वेन गौरवासंज्ञादकत्वादित्यादिकममद्बुधनीयम्॥ शब्देनित्यो न वेत्यादि
विप्रतिपत्तिवाक्येभ्यः प्रकादिधर्मिणा उपस्थितिर्नित्यत्वमित्यन्वाभावकारिद्वयोपस्थितिप्रतदनंतरं विशेषभा-
सकसाप्रतिसहकृतेभ्यः तदुपनायकक्षानेभ्यः शब्देनित्यो न वेति मानससंशयः॥ नतत्र च गच्छामकसंशयो जा-
यते॥ यो ह्यस्तान्तेति श्रयात्मकमेवेति सिद्धांतविरोधात्॥ इत्यं च संशयप्रयोजकं वाक्यं विप्रतिपत्ति वाक्यमिति

राम०
२८

प्रां चः॥ तन्मते दृष्टयमिति॥ यदृज्येत्यादि॥ तथाविध विप्रतिपत्तिवा कस्यशादृष्टिपदान् शब्दादिस्यधर्म्यस्थितिः
तद्वरकीभूतनित्यादिपदनञ्जपदाम्पानित्यत्वनिष्पत्ताभावादिपुकेरिद्वयोपस्थितिः तद्वरकीभूतवाकारतवि
रोधोपस्थितिस्तदनंतरं संशयात्मक योग्यताज्ञानसहिता दृष्टेर्नित्यो नवेत्यादिविध्यात्प्रत्यमत एव शाब्देन नित्यो
नवेति शाब्दसंशय इति यदृज्येत्यसारभ्यसंशय इत्यंत मंथार्यः तन्न संशयेतदाधिकारणादत्रित्वरूपविरोधोतप्रकारः
स्तथासतितदभावव्याप्यवजाज्ञानरूपसंशयप्रतिबंधकस्य कार्यकाले सत्त्वात्संशयस्य दुर्लभस्यापने भक्तिं संश
ये संसर्गविधया विराधोभासते॥ तस्मिन्नुपर्वमुपस्थितिर्नयि स्थिते निविरोधज्ञानस्य संशयदेतत्त्वोत्कीर्तनं अ
संगतमिति चेन्न तद्वत्तावुद्धिं प्रति तदभावव्याप्यवजा निरापि स्वैरप्रतिबंधकत्वे मेकं॥ तदभावव्यापि प्रकारताति
रूपिततद्वत्त्वविच्छिन्नचिरोष्यतायां निरापि विच्छिन्नतद्वत्त्वविच्छिन्नप्रकारतायां निरापि त्वेन पुरुषत्वव्याप्यं
करादिकरादिमांश्यापमितिज्ञानद्वयादपि पुरुषत्वसंदेहनिवृत्ते अपरंचतदभावव्याप्यमिति कृति य प्रकारत्वानि
रूपितप्रकारताशालिमिरापि त्वेन पुरुषत्वव्याप्यवानयमितिज्ञानादपि पुरुषत्वसंदेहनिवृत्तेः॥ एवं च संशये
कोमशोवि रूढत्वकोरित्तावदेव योरैकत्रयमिति गिगामातोयगमात्तस्योपदृष्टेति प्रतिबंधकातावच्छेदकद्वया

प. टी. २.
३०

नां कृतत्वेनोक्तानुपपत्तेरसाधारितिरिदं कान्थावपरोक्षज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति जीर्णासिद्धां नोपपत्तमावाह्य
द्वयः ॥ अथ योभयवियपकशाब्दसामानाधिकरण्यात्तद्वोधवारणाय एककोटिविषयकशोद्धुतिप्रतिश्र
परकोटिविषयकशाब्दबोधसामान्याप्रतिबंधकसक्यनेगौरवपत्तेरिति भावः ॥ वस्तुगत्यात्तादृशसिद्धांतो नास्ति
त्येतदर्थं संशयात्मकशाब्दबोधमहर्षेः संवादमाह ॥ समानानेकेति ॥ समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपपत्त
अनुपपत्तध्यावस्थातश्च विशेषणेष्वविमर्षः संशयः ॥ इति सूत्रे संशयहेतुत्वेन विप्रतिवाक्यस्याल्लेखकत्वं
तो महर्षेरपि संशयात्मकशाब्दाने संमतमिति समुहितं ग्रन्थार्थं ॥ सन्नार्थस्तु समानानेकेषां तत्कोटितदभाव
कोटिमतां बोधमस्वदुपपत्तेः धर्मिणि तदुक्तानां विप्रतिपत्तेर्विरुद्धकोटितदप्रतिपादकाद्युक्त्या नोतीति
वाक्यान्तदुपलब्धिरनुपलब्धिश्च न कोटेः तद्व्यतिरेकस्य सेव्यचित्तदभावेकादस्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य
व्यवस्थापको मिश्रापकः तस्मात्संशयविषयस्यास्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य
न ॥ विशिष्यते वाक्यं तं विशेषद्वयं न विषयोपस्मात्संविशेषो विशेषादप्रतिपत्तिसाधेय इति ॥ अनेन कारण
मुक्तत्वं स्यात्तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकस्य

राम०
३०

नेकेत्यादौ समानः कोटिद्वयसहचरितो धर्मः साधारणधर्मः ॥ उपलब्धनुपलब्धव्यवस्थानकोटिकृत्तान
स्पतदभावकोटिकृत्तानस्पवासपिषयकत्वानवधारणं ग्रामाण्यसंशयवृत्तिपाचनविशेषाये सप्तपूर्वति
एव ॥ एतावताकारणमुखे मसंशयविशेषतस्सामुक्ताविमर्शित्यनेन एकधर्मिकविरुद्धनानाप्रकारकृत्ता
नत्वरूपसंशयसामान्यतस्सामित्याह यथात्कीलत्वां वच्छिन्नसामग्रीघट्यावच्छिन्नसामग्रीभ्यां तदुभयध
मवच्छिन्ने जायमानेऽर्थचशसंपन्नानीलघटत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरतो नीलत्वेनैवैकधर्मिकविरु
द्धतदभावज्ञानसामग्रीभ्यां तद्विरुद्धतत्प्रकारकृत्तानत्वनतद्विरुद्धतदभावप्रकारकृत्तानत्वोभयान्वाव
च्छिन्ने जायमाने एवैकधर्मिकविरुद्धतदभावोभयप्रकारकृत्तानत्वरूपसंशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरपि अर्थव
दासंपन्नामविष्यतीति तथाविधसंशयस्य मपि न कस्यचित्कार्पनावच्छेदकं मानाभावात् इत्याह ॥ नानेत्याहिस
माजोमिन्नं ॥ तथाच संशयत्वावच्छिन्नं प्रति धर्मिणि नो हेतुत्वमभ्युपगच्छतां प्राचीनां नो मतं अनुपादेय
मिति भावः ॥ एवंमिति ॥ संशयत्वं वदित्यर्थः ॥ संशयत्वं अत्यन्तानत्वरूपमिति ॥ तद्विरुद्धविशेष्यतानि रूपिनत
दभावप्रकारनाश्रयत्वे सति तद्विरुद्धविशेष्यतानि रूपिततत्प्रकारनाश्रयित्वानत्वरूपमित्यर्थः ॥ नीलश्रम

परी-१:

३५

घटत्ववदिति॥ पथानीतोपादकसामग्र्यभावदशायां भूतोपादकसामग्रीवलादृत्त्ववदिति॥ तत्राद्यमानेनीलवस्त्र
घटत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरितितन्नकार्यतावच्छेदकप्रमाणाभावात्॥ तथातद्भावप्रकारकतानोपादकसामग्र्यभावदशा
यां तत्प्रकारकज्ञानकावच्छिन्ने जायमानेरेव तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरप्यर्थतोमिर्विहेतुतथाप्यविधित्व
पक्षमपिनकार्यतावच्छेदकप्रमाणाभावादिमिमावः॥ नत्वेवं सति स्वसामानधिकाराय काविकविशेषतोभयसं
वधावच्छिन्नदुरितनियप्रतियोगितावच्छेदकताकमेद्वदुरितध्वंससमपितत्त्वज्ञानकार्यतावच्छेदकमास्तुत्यावस
माजगत्सत्तामदिति चेन्न॥ आद्यसमाजगत्सधर्मस्य कार्यतान्वच्छेदकत्वे प्रमाणाभावाववोजं॥ प्रकृतं तु तथाविधता
पंकारणभावनाहकतमेवेत्यादि वेदराशेर्जागृहकतया तथावक्तुमकृत्वात्॥ क्षणस्यातिरिक्तत्वे यस्याप
यति॥ क्षणश्चेति॥ क्षणपदार्थश्चेत्यर्थः॥ अतिरिक्तइति॥ कसमोवाभावेऽप्यतिरिक्तइत्यर्थः॥ शंकते विभागेति
तथावेत्तु सेननिर्वाहवर्थमतिरिक्तपदार्थकमनपेतिमावः॥ उदीयेति॥ तथाच क्षणं च नुष्टया तर्भविते तत्र स
रायकनारायतिः॥ नचेष्टायतिः॥ तथासति घटप्रागभावात् क्षणोपि घटवान् क्षण इति व्यवहारेण यत्तेरिति मा
वः॥ शंकते॥ स्वजंमेत्यादि॥ स्वयदंतनक्तिमापरं॥ उदीयकमराः स्वजन्यविभागप्रागभावविशिष्टत्वेन पूर्वक्ष

राम०

३५

गावतुष्ट्यामवस्थापित्वा नोपदर्शितानुययति रिति भावः ॥ तत्कर्मः तथा स्यादस्यार्थः ॥ स्वत्वाननुगम इति ॥
स्वत्वस्य तत्तत्कृतिविश्रां ॥ ततोऽस्यार्थः ॥ अननुगम इति ॥ स्यात्स्वत्वाननुगम इत्यर्थः ॥ अनुगतस्य रावदनुयय
निमुक्ता नथाविध क्रियैव स्यादिति तत्संयोगात्तज्ज्ञानाया मिमाह ॥ जाते विभाग इत्यादि ॥ जायमाने विभागा
इत्यर्थः ॥ तथा चोक्तं लक्षणो द्वितीयस्य रावसि रिति भावः ॥ इदं च प्रति स्यात्क्रियाया उक्तो माना भाव इत्यमि
मेत्युक्तं ॥ तथा चेतनायं दोष इति ध्येयम् ॥ उक्तं स्वरास्पन्नत्वं द्वितीयस्य रावस्ये सोक्त्या मिवारयितुं उक्तं
व्याजनाशंकते ॥ विभाग पूर्वसंयोगविशिष्टात्कर्मणा इति ॥ स्वजन्यविभाग पूर्वसंयोगो भयविशिष्टात्कर्मणा इ
त्यर्थः ॥ तथा च लक्ष्यमेवेन लक्षणस्यानानात्वाच्चोक्त्या मिदोष इति भावः ॥ अत्राभिदोषस्यैवं कर्मणा शरीरारोप
नगमदोषस्यानुद्वापि न्यामिद्येत्सदृशपति ॥ तर्ह्यस्यादि ॥ अकारणतरेणाप्यनुगम इत्यपि तिष्ठति ॥ स्वजन्य
विभागमागभावविशिष्टकर्मणाः स्यात्स्वत्वमित्यर्थः ॥ एवं शब्दस्याप्यपत्तेनानार्थत्वाच्च तदर्थानुपपत्त्या
वक्तव्यमिति ॥ पूर्वसंयोगनाशोऽपि विशिष्टक्रियायाः उक्तसंयोगोऽपि विशिष्टक्रियायाश्च स्यात्स्वत्वजन्य
मित्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणं पूर्वसंयोगनाशविभागो भयविशिष्टक्रियाया अपि स्यात्स्वत्वपदसंयोगः ॥ तथा चात्रा

प. टी. २.
३०

मिरुपरोषस्यपरिहारेपि स्रगायदाद्यननुगमरुपरोषोदुरुद्धरावेतिभक्तः भवेवं स्रगात्तमेवातिरिक्तं मभ्युपेयमते
नेवानुगतस्रगाव्यवहारनिर्वहितकिं स्रगायदाद्यस्यातिरिक्तत्वाभ्युपेयमेनेति वाच्यम् ॥ विनिगमन्मद्विरहरणैकका
मौल्यन्नानाविधतक्रियासु स्रगात्त्वसंबंधक्यनामयेत्यातिरिक्तस्रगामभ्युपेयत्वात्तत्रैवतसंबंधक्यनायात्नधी
यत्त्वादिसि ॥ ननु दृष्टान्तेनाभादयारयादियदात्कथं शब्दबोधः ॥ दृष्टान्तेनां दयारयात्वादियकारकबोधाभावे
नविशेषेणानुहाभावान् ॥ दयारयात्त्वविशिष्टादौ शक्तिबुद्धसंभवेन येदज्जन्मदयारयात्वादिविशिष्टयदार्थेयस्थि
तेरभावादेवं कथं वापुंसापि दयारयादियदात्कवादिविशिष्टस्य शब्दबोधः ॥ पूर्वदृष्टिनिरीत्यापदजन्मयद्वा
द्येयस्थितेरभावादिपादां कामयनेतुं आह ह यदयारयात्त्वोपादि ॥ परिभावेनायमिति ॥ परिभावनपानिवाद्य
मित्यर्थः ॥ तयावपंपर्ववहोदुःसमाधेयः किंतु भावनासाध्यसमाधानकइतिभावः ॥ भावनासाध्यसमाधानंत्वेना
दृक् ॥ यत्र प्रमेयवान् अप्रमिसंभूतभवजन्मप्रमेयवानपत्तिनिसंस्कारोजानः सतदंतरंतस्मात्प्रमयत्वं प्रोमोषवशाद्
शोरयात्वमात्रप्रकारेकस्मतिजनकोदुधकवशात्तदयारयात्त्वमकारकस्मरंरांतत्रदयारयात्त्वविशिष्टशक्तिग्रहसंभवे
नतज्जन्मदयारयात्वादिविशिष्टोपस्थितेः सुलभतयादयारयात्वादियकारकशब्दबोधेवाधकाभावः ॥ एवंपि

सम०
३१

शाब्दादिपदस्थलेपि द्रष्टव्यम् ॥ यद्विचनद्वेषोऽप्यप्रकारकतन्प्रकारकस्यतिप्रतिनंदंशोऽप्यप्रकारकाकतस्यका
 स्कुसंस्कारस्यहेतुत्वमावप्रपेक्षे ॥ अथ योजनित्वरूपेण घटत्वप्रकास्कुसंस्कारादपि जतिन्वांशो मोषदशायां घट
 इति स्मरणापत्तेः ॥ तथा च कथमुपदृष्टिं तरेत्यादशरथादियत्तद्वारण्यत्वादिविचिष्यस्योपस्थित्युपपादनं तज्ज्ञा
 येशाब्दो धोपपादनं चेति विभाव्यते ॥ तथापि येन दशरथवद्विसंबंधेन घटादेर्ज्ञातस्तत्र तथा विधप्रकृति
 ग्रहाद्युपपादनं भवत्येव ॥ न च तस्य संबंधतायां प्रमाणाभावः ॥ स यो गाहो संबधतापुक्तेरत्रापि नोत्पत्तयत्त
 मधिकेना ॥ एवं स्वत्वमपि न ॥ चैत्रस्येदं धमसित्यादिप्रतीतिविषयपोधनवृत्तिचैत्रनिरूपितसंबंधोपीत्यर्थः ॥ यद्वा
 यंतिरिति ॥ नैव्यापिकामोस्वत्वत्वेन वारहीयुमाणां यत्तद्वेस्ययातिरिति मिश्रार्थः ॥ ननु कुसेन निर्वहे किं
 तवातिरिक्तत्वकल्पनेनेत्याशयेनाशंकते ॥ यद्येति तत्स्वत्वे ॥ तत्संभवादिति ॥ भस्मरासंभवादित्यर्थः ॥ तथा च
 तथाविधभस्मराकृतेपुरुषांतरपोक्षादौ पुरुषांतरस्य स्वत्वापत्तिरिति भावः ॥ ननु ॥ भस्मरं ० तथा ० विनियोगः ॥
 परकीयान्नादिभस्मरास्यशास्त्रनिषिद्धत्वात्तदघोषतामादाय पुरुषांतरं यो यान्तादौ पुरुषांतस्य स्वत्वापत्तिरिति
 भावः ॥ तथाविधशास्त्रात्तानेतद्वृत्तिस्वत्वत्वात्तस्य दुर्निमित्तमित्याशयेन यच्छति ॥ किंतदिति ॥ परकीयान्नादिभस्म

प. टी. २.
३३

रानिषेधबोधकमित्यर्थः॥ तस्या॥ उपदर्शितशस्त्रस्य प्रवृत्तिः परकीयस्वत्वात्प्रयादाननिषेधबोधे सति शस्त्रबोधि
नतथाविधनिषेधप्रतियोगीकृत्स्वरोपोयदर्शितिति सिद्धत्वादित्येवोपदर्शितस्वत्वज्ञानमित्यस्योपाश्रयपरिभाषः॥
इदमुक्तं स्यात्॥ योग्यत्वस्य निर्वन्नात्वात्तत्पावाजद्वयेन त्वस्य रामनुपयत्रमित्यपि दृश्यम्॥ उपसंहरति॥ तस्या
दिति॥ क्रमसमयेति वेशासंभवादित्यर्थः॥ चचययेय विनियोगोपायकृत्पादिविषयत्वमेव तदस्मात्किं तागतिरिति
त्वकल्पनेनेति वाच्यमात्रादृशविषयतापाधनस्वरूपत्वेऽप्यपूर्वकालेन हीयत्वव्यवहारप्रसंगात्॥ रूपस्वरूपत्वे
सुक्रयनाशस्योत्तरीयस्वत्वनाशप्रसंगात्॥ अनिरिक्तस्वत्वस्यास्माकंसमोहितस्यासिद्धत्वादिति॥ ननु सब
न्दिह संभवति स्वत्वे प्रमाणासत्त्वात् तन्न यस्यामहं तत्पति आह॥ प्रमाणोचेती॥ परस्वत्वाद्दृष्टेः तद्विद्यास्त्रस्य निषे
धप्रतियोगीतावच्छेदकत्वेन स्वत्वस्य प्रमितिजनकत्वात्स्वात्म्यमाराधनमित्यर्थः॥ तच्चेति॥ अनिरिक्तस्वत्वं चेत्पर्थः॥
प्रतिग्रहः॥ हानजन्यपरस्वत्वनाशानं तरोत्पन्नस्वत्वसंपादकद्वयं॥ उपादानं॥ अस्वामिकारणस्य याककुशा
दिदानपत्तौ न हेतुत्वात् तथाविधा समुद्दिनैकैकस्वत्वोत्पत्त्याभिचारः॥ नापि प्रत्येकं तेषां तत्र हेतुत्वं परस्परं
विना परस्परकारणात्स्वत्वोत्पत्त्यनदोषतावस्थात्॥ एवं स्वत्वनीपां प्रतिदानादीनां हेतुत्वेऽपि विभावनीयम्

राम०
३३

न्यून आह ॥ कारणानामेकप्रतिमत्वादिभिः ॥ स्वत्वादिवं प्रत्येकप्रतिमत्वेन तत्र तेषां हेतुत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ श
 त्वनंगिकारेत्याह ॥ कार्यणामेवमेतत्तद्विजातीयस्वत्वरूपकार्यप्रती प्रत्येकं प्रतीग्रहादिना हेतुत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ का
 र्यकारणभावनिर्वाहः ॥ स्वत्वादिप्रतिग्रहादीनां निर्दुष्टकार्यकारणभावः ॥ केचित्तत्त्वत्वेन निरिक्तं किंतु क्वचिद्विज्ञेयमा
 गभावविशिष्टरूपविनाशः क्वचिद्वा नादिप्रागभावविशिष्टः प्रतिग्रहादिध्वंसः क्वचिद्विज्ञेयमागभावविशिष्टपि
 त्वादिवं संसृतं ॥ तत्र च स्वत्वमित्याकारकानुगतव्यवहारानुपपत्तिः ॥ तत्रैवाप्यतोऽस्ति विरहात् ॥ अतिरिक्तस्वत्ववा
 दिनापि तथाविधानुगतव्यवहारोपपत्तयेऽतिरिक्तस्वत्वत्वांगिकारस्यावश्यकानुवामन्तरेणातिरिक्ततन्मात्रा
 भ्युपगमेनानुगतवद्विज्ञेयत्वं प्रतिगृह्यमाणमप्यादीनां ननु तत्त्वादिना हेतुत्वेनैवमात्रं ॥ किंतु तत्संबंधे क्व
 मतिरिक्तां प्रतिस्वाक्येकप्रतिमत्वेनैव तत्र तेषां संधानं हेतुत्वमिति सोमांसकमतमवर्तय्याह ॥ एवमिति ॥
 प्रातिरपीति ॥ वद्विज्ञेयकतावच्छेदकत्वेन तत्त्वादि संबंधेतिरिक्तप्रातिरभ्युपेयत इत्यर्थः ॥ ननु तत्त्वादिजयताव
 च्छेदकत्वेन वद्विज्ञेयजातित्रयं स्वाक्यतया विधजातित्रयावच्छिन्नं प्रतिगृह्यमाणं तत्त्वादिना हेतुतात्रपक्ष
 नेनैवोपपत्तौ किमतिरिक्तप्रातिरभ्युपेयतेनेत्याशङ्क्योक्तिरिति नुमाह ॥ तत्त्वादिस्थलरूपादि तथा च तोरश ॥ जातित्र

यमभ्युपेत्य कार्यकारणभावत्रयाभ्युपगमे गौरवान् हवे हे कोमतिरिक्तां शक्तिमभ्युपेत्यैकशक्तिमत्वेन तत्रैव कार्य
 कारणभावकल्पने लाघवस्यातिस्फुटत्वात् इति भावः ॥ ननु तादृशं संबंधत्रयेणैकां जातिमभ्युपेत्य तत्र तस्याविध
 ज्ञातिमयेनैकहेतुना कल्पनोपपन्नो लाघवाभावो दृष्टिरिक्तशक्तिकल्पनमनर्थकमित्यत आहो संबंधत्रितयेमा
 हि ॥ जाति संकरप्रसंग इति नोदनस्वाभाववतितादृशजातिरभिधाय्यतादृशसंयोगे तादृशजात्याभाववतिरप्यदि
 नोदनारण्यसंयोगे नोदनत्वजातिः एकत्र तादृशानोदनारण्यसंयोगे तादृशजातिद्वयसमावेयासां कथमिति ते
 युजासंगीकारोऽयमिति भावः यदि चेति ॥ वस्तुतस्तथाविधान्मयवतिरेकानुवर्धने मानाभाव इति भावः ॥ ते
 यामपीति ॥ तृणादीनामपीत्यर्थः ॥ मणित्वादिनेति ॥ आदिना नेत्रस्वदियरिग्रहः ॥ संकरस्तु स्पष्टतया नोपपा
 दित इति ॥ अत्रेदमवधेयम् ॥ तृणादिसंबंधानामेकशक्तिमत्वेन तत्र हेतुत्वेन कारणाभावदृशायां वद्वित्वावधि
 ज्ञापतिः ॥ न्वपूकारादीनामपि सहकारित्वकल्पना ननु ययति निवाच्यम् ॥ तथापि अरणि संबंधसत्वे मथनाद्यस
 त्वेव वद्वित्वावधि त्रौत्यपापने रस्तादृशजातित्रयमभ्युपेत्य प्रत्येकं तादृशजातित्रयावच्छिन्नं प्रति यत्पेकं तृणादीनां
 सृणत्वादिना हेतुतात्रयकल्पने तु नैवानुपयति ॥ तृणात्वावच्छिन्नेन फले जनने एव पूकारस्य सहकारित्वाभ्युपगमा

त॥ ननु कदा हि संवधानां मये कदा नित्यं नैव तत्र हेतुत्वं अस्ति संवंधकालीनपूर्वकारादिसंवंधेनादृशश
म्बनभ्युपगमेन न तदस्ति कस्य सतवारित्वाभ्युपगमे इत्यदिति पतिरिति वाच्यम् ॥ तथा सन्नितरादिसंव
धानां एकदा नित्यं नैव हेतुत्वे मानाभावः ॥ तत्रादिसंवंधाभावकालीनपूर्वकारादिसंवंधेनादृशशक्त्यनभ्युप
गमाजे नैवापत्तिवारणसंभवः ॥ यदि च विनिगमनाविदेरात्मादृशोभपरपरये रादेतुन मवश्यमभ्युपेयमि
ति विभाव्यते ॥ तदा तत्रादिसंवंधकालीनवायसंयोगादेनामपि एकदा नित्यं नैव हेतुतामादृशविनिगमना
तिरहोदुविरिति तस्माज्जातित्रयमभ्युपेयतया विधकार्यकारणभावकृत्यनमेव नितरावाधे सरणिमादृशान्ती
ति सारम् ॥ ननु कारणात् नान्यथा सिद्धत्वे सति कार्यमियत पूर्वकालवृत्तित्वेण तद्वद्वत्त्वावधि तं प्रतिदेशात्ती
यसमादेरपि हेतुतायति ॥ नापि कार्यविवर्हितपूर्वत्तरावधि नकार्यधिकरणवृत्तिविविधस्य भावस्य प्र
तियोगीतानवच्छेदकीभूतयोधमस्ति इत्थं कारणात्वं विषयतासंवंधेनेष्टादिकं प्रतिविषयतासंवंधेन ज्ञानस्य
हेतुत्वभ्युपपत्तेः ॥ अत्र च दृष्टाधिकरणसंवंधस्यास्यावच्छेदकत्वाभावेन दृष्टाव्यवहितपूर्वत्तरावधि नस्य
विषयतासंवंधेनेष्टाधिकरणभूतोऽयोनान्नयत्कते इत्थित्वस्याभावे प्राप्तिध्यातया विधकारणात् स्यन

द्विपंचकमध्येकस्याप्यसत्तात् एवंप्रतिबंधकाभावस्य तज्ज्ञातिलेन हेतुत्वापमेभ्यः ॥ तज्ज्ञातिलेन विविक्षे प्रसि
द्ध्यथा सिद्धिपंचकाभावात् ॥ अतएव कालोऽस्यथा सिद्धपंचमित्रत्वं विशेषणं सत्कालिरुद्धमेव हेतु
पकत्वविशेषणदाने ॥ अस्यथा प्रतिबंधकाभावस्यापि प्रतिबंधकीभूतधर्माविच्छिन्नाभावत्वेन हेतुत्वस्य सर्व
समनस्याभावापत्तेरिति चेत् ॥ अभावकृत्ज्ञानस्यावशकात् पाददृशकारणत्वस्यासर्वतापरिच्छेदत्वापत्तेः ॥
न च स्वाव्यवहितपूर्वस्थानावच्छिन्नस्वाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टतन्म
ज्जिमेदकृदवन्तसंबंधेन कार्यविशिष्टो धर्मस्तद्वत्त्वं न च नोक्तदोषः ॥ संबंधस्यात्मानस्यैव विशिष्टवृद्धिविषयत्वा
दिति गत्यम् ॥ तस्य संबंधत्वसंदेहेन तथा च नुमशकत्वात् रूपत आह ॥ कारणत्वं चेति ॥ यदा येति रमेति ॥ तथा वि
धतिपतपूर्वधर्तित्वावतिरिक्तमित्यर्थ इतस्य सर्वत्रैकत्वे दुर्गमिदं रूप कारणतानद्यत्नरूपितादं स्वावच्छिन्नका
रणात्मानवचक्रत्वावच्छिन्नदृष्ट्या कास्त्वयतीत्यनुपपत्तेर आह ॥ तच्चेति ॥ कारणत्वं चेत्यर्थः ॥ अवच्छेदकमेवादि
ति ॥ कारणतावच्छेदकमेवादिमर्थः ॥ अन्वेवं सति कारणकारणमित्यकारकानुगतप्रतीत्यनुपपत्तिरेव अनुगत
कारणपदशकतावच्छेदकानुपपत्तिश्चेत्यत आह कारणत्वेनेति ॥ तत् ॥ कारणत्वं ॥ तथा च कारणत्वत्वहपातुग

प. टी. २.

३६

तद्धर्ममादायतयविधानुगतप्रतीत्याधुपयतिरिति भावः ॥ अत्रेदंतत्वं ॥ कारणात्वं नातिरिक्तं किंतु कारणाना
वच्छेदकस्वरूपं ॥ न चैवं सत्यमेवेदं वच्छेद्यवच्छेदकानावानुपयतिरिति वाच्यम् ॥ एकस्यैरणान्नमप्युपयगमात् ॥ अ
नुकारणात्पत्वेन वच्छेद्याः कारणात्तायाः अवच्छेदकत्वे स्पष्टं यतोदृष्टत्वेभ्युपगमेत्यतिविरहात् ॥ अतिरिक्तका
रणत्वं त्वस्य सर्वैरंगीकारादिति ॥ तस्येति ॥ कारणात्त्वस्येत्यर्थः ॥ आगमादिकमिति ॥ वेदादिकमित्यर्थः ॥ एतनेति ॥
कुमांतर्भावानिर्वाहेत्यर्थः ॥ व्याख्यातां अतिरिक्तत्वेन व्याख्यातं ॥ शक्यते ॥ कारणात्वेत्यादि किं नरे च वदति ॥ तस्मादि
तिविनिगमनाविरहादित्यर्थः ॥ भिन्नमिति ० परस्परं भिन्नमित्यर्थः ॥ तद्वत्त्वमप्यन्येकस्येदं देहत्वेत्वाकारकसंख्या
वत्त्वमप्ययातुतयात्र संख्यया गुरात्वे रूपदिगुरोत्तयधमपानुपयते ॥ गुरो गुरात्तं गीकारादिति भावः ॥ असा
विति ॥ रूपादेरसंख्यावत्त्वमप्यदित्यर्थः ॥ बाधकाभावादिति ॥ न चाववाधकाभावे येन मन्तांगीकारे मतीति वला
त्पदार्थमात्रविलोपप्रसंगः ॥ सर्वत्रैव प्रतीतेस्तथावक्तुं शक्यादिति भावः ॥ एकार्येति ॥ स्वाश्रयसमेवेतत्त्वप्र
त्यासत्त्यर्थः ॥ अविलक्षणयास्तद्वत्त्वमतीतेति स्मादि अविलक्षणसंवेधविषयकत्वेनानुभवसिद्ध्याः संख्या
वाच्यप्रतीतिसंभवादित्यर्थः ॥ ननु तथाविधानुभवे मानाभावरूपत आह ॥ घटत्वादेवेति ॥ द्वित्वादीति ॥ घटत्वद्वय

रात०

३६

मितादियमयप्रसंगतइत्यर्थः॥ तथाचैकार्यसमवायेन किंश्चित्पुष्टिनियामकृतिभावगतसंभवइति।
नस्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन संख्यादिप्रत्ययसंभवइत्यर्थः॥ रूपत्वादी एकत्वादिसंख्यायाः अभावेन तथासं
भवादिति भावः॥ समवायस्यैकत्वेवाधकमाह॥ जलादाविन्यादिपृथिव्यांगंधसमवायस्य जलनिष्पेक्षसम
वायस्याभिन्नतया जलादावपिरांधसमवायसत्वात्तत्र गंधवत्ताप्रतीतिर्देवैवेति भावः॥ नच जले गंधनि
रूपि। नत्वविशिष्टसमवायाभावात्तत्र गंधवत्ताप्रतीतिरिति वाच्यम्। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभावेन जलेपितस
त्वात्तथाविधविशिष्टनिरूपिताधिकरणात्तायाः अतिरिक्तत्वकिमपराङ्मिमित्रसम्भावेरिति॥ वैशिष्ट्यसंय
ते॥ विरोधराताविरोधोपीत्यर्थः॥ निमित्तपाविषयतया तस्यपि अवतिरिक्तविरोधराताविरोधस्पर्शा
नूननादृशप्रतीतेः स्वरूपसंबंधएवविषयइत्याशङ्कते॥ स्वरूपसंबन्धेन्यादितत्तदधिकरणादिस्वरूपसंबंध
इत्यर्थः तथाप्रतीतिनिमित्तः॥ अभाववत्ताप्रतीतिविषयइत्यर्थः॥ तत्रापि पवत्राप्रतीतावपि स्वरूपसंबंधविशे
षस्यतत्तदधिकरणास्वरूपसंबंधविरोधस्यातिमितताया विषयतायाः तथाच समवायमनंगीकृत्यवदिद्य
टपरादिरूपस्वरूपसंबंधसंयोगादिसंबंधत्वाभ्युपगमहाद्यप्यहौमिथः संपुक्तोऽन्यादिप्रतीतेस्तत्तदधि

प.श.र.
३७

करोसांसर्गिकविषयताभ्युपगमेगोस्वः॥यदि च संयोगस्य स्वरूपसंबंधसंयोगवत्तासंयोगेन संयोगो
वर्तते इत्यपि प्रत्ययं स्यात् इति अतिरिक्तसमवाय्यावश्यकः॥न च अतिरिक्तसमवायस्वीकारे तुल्यपुत्रात्तद्वै
शिष्ट्या स्यात्पतिरिक्तस्य स्वीकारादुभयकल्पने गौरवात्तदप्यतिरिक्तवैशिष्ट्याख्यस्वरूपसंबंध एव संयो
गादि संबंधत्वाभ्युपगम उचित इति वाच्यम्॥उपदर्शितपुत्राविनिगमनाविरहेण समवायसिद्धौ पश्चात्त
द्वैशिष्ट्याख्यसंबंधविशेषकत्वनस्य कलमुखत्वेनादोषत्वात्॥वैशिष्ट्याख्यसंबंधस्तु वैशिष्ट्याख्यस्वरू
प एवेति नानवस्थेति यदि विभासते तदा तुल्यपुत्राभावस्यातिरिक्तवैशिष्ट्या संबंधस्वीकारोपपन्नः अ
भावस्याप्रसंगसंबंधत्वाभ्युपगमे अप्रभावाधिकुरणाद्यखंडमेव तावत्मात्रविषयकज्ञानादिकमाहापविनिमम
नाविरहापत्तेः॥न च भावस्यातिरिक्तसंबंधस्वीकारे पिताहशविनिगमनाविरहोदुर्वारः इति वाच्यमुक्तं न ह्यस्य
त्यवितिगमनाविरहासंभवादिति भावः॥यत्नेन क्लृप्तो तर्भावा संभवेन व्याख्याता॥अतिरिक्तत्वेन व्याख्याता
अपेक्षाः विषयतायात्तानस्वरूपत्वे घटपरावितिसमूहत्वेन स्पष्टमन्वापत्तिः॥तत्र तदुभयविषयता
याः एकज्ञानस्वरूपत्वेन घटत्वावच्छिन्नघटत्वाद्यभाव इति विषयताप्रतियोगित्वरूपमन्वाविषयतायावि

राम०
३७

७६१-२:
३८

यथस्वस्यत्वेतु घटभूतलसंयोगादतिसमूहान्वनतो घटवद्भूतलमिति विशिष्टवृद्धत्वेन साराप्यपत्तिः नव
समूहान्वनेऽधिकस्य योगत्वस्य भातत्वात्तथेति वाच्यम् ॥ तथापि घटवद्भूतलसंयोगाग्रेति तानाज्ञादृश
समूहान्वनस्यैव साराप्यनिवाहात् ॥ नच विशिष्टवृद्धे संवंधसंवंधोष्यधिकोभासतइति नानुपपत्तिरिति
वाच्यम् ॥ संवंधसंवंधमादायापिसमूहान्वनसंभवात् इत्याधिकं विषयताविचारेऽनुसंधेयमिति संक्षेपः ॥
अथानिमित्वादिननुक्रमयोत्रकारवत्त्वदयदित्यत आह ॥ पुक्तिसिद्धान्तमिति ॥ यदुक्तानानामोक्तानां ॥ द
र्शनं शास्त्रं भवाद्वा नपुंशितान् एवापूर्वस्ते कोक्ता पूर्वपुंशिते वावस्पतिमिआदिमि-पयतिनि० पदित
नित्यर्थः ॥ ॥ यदर्थविंदनाइतपुरुनपुरोहितं ॥ शिरोमणिमहं वंदे शिरोमणिमिवाहुं १ श्रीमद्वोधिति
कारकत्पितघटाकोलाहलव्याकुलेमार्गे सघरापयनिगदिता सिद्धान्तसिद्धेतरैवैवात्तेन भवेद्यदीहसह
साप्रोहापराधोमेमसतैवः ॥ इतिमिः ॥ श्रुतोयदिभवेद्यप्रानुरूपोवलिः ॥ ॥ इतिरघुहं महाचार्यविरचिता
परायत्वेन व्याख्या समासा ॥ ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ श्रीगुरुभर्गो ह्येनमः ॥ ॥ संवत् १८२८ मीतीपुसषुव
ही १४ ॥ ॥ रामराम ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ श्रीकृष्ण ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
३८